

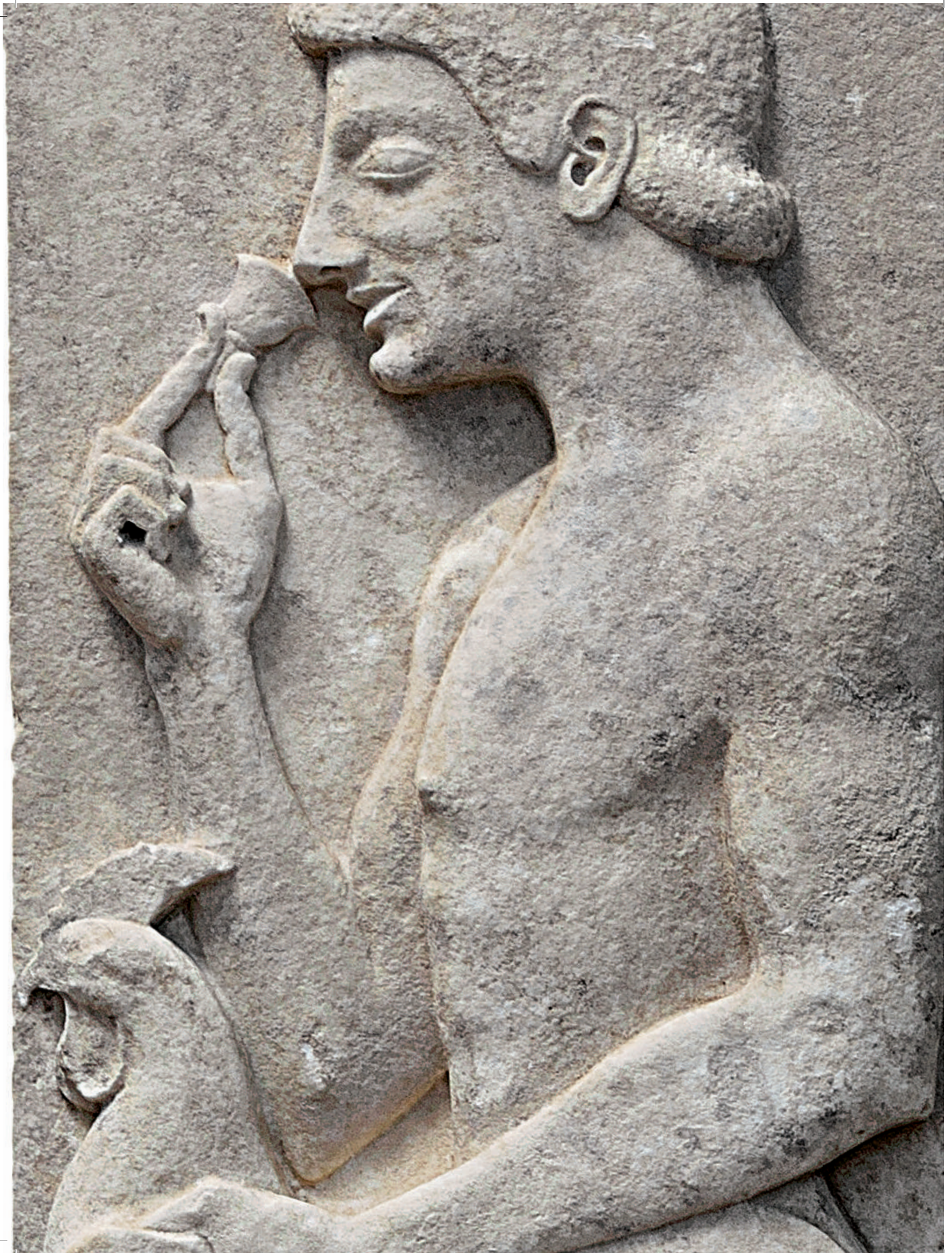
ΕΠΕΚΕΙΝΑ

Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή
στην αρχαία Ελλάδα

ΕΠΕΚΕΙΝΑ

Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα

ΕΠΕΚΕΙΝΑ

Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα

Επιμέλεια Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης
Σταυρούλα Οικονόμου

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ο ανά χείρας κατάλογος εκδόθηκε με την ευκαιρία την έκθεσης *Επέκεινα: Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα*, που οργανώθηκε από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης και το Ίδρυμα Ωνάση, σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

ΕΚΘΕΣΗ

Επιμέλεια

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης
Σταυρούλα Οικονόμου

Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα

Μουσειογραφική Μελέτη, Δημήτρης Κουτσογιάννης
Γραφιστικός Σχεδιασμός, BEND
Μελέτη Φωτισμού, Δημήτρης Κουτσογιάννης
Επικοινωνία με Ιταλία, Mariangela Ielo

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Επιμέλεια

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης
Σταυρούλα Οικονόμου

Μεταφράσεις από Αγγλικά, Ιταλικά,
Γαλλικά και Γερμανικά, Σταυρούλα Οικονόμου

Σχεδιασμός, Sophia Geronimus

Επεξεργασία φωτογραφικού υλικού - ενθέσεις
Γιάννης Σταυρινός

Χρωματικοί διαχωρισμοί - Εκτύπωση
Register – Πέτρος Καλαματιανός

ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Εκδόθηκε από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα
Σε συνεργασία με το Κοινωνικό Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης

Copyright

© 2014 Ίδρυμα Νικολάου & Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα

© 2014 Κοινωνικό Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης, Αθήνα

All rights reserved. This book may not be reproduced, in whole or in part, including illustrations, in any form without written permission from the publisher.

Εμπροσθόφυλλο: λεπτομέρεια αρ. κατ. 83

Οπισθόφυλλο: λεπτομέρεια αρ. κατ. 53

Σελίδα 2: λεπτομέρεια αρ. κατ. 43

ISBN: 978-618-5060-06-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 9 Πρόλογος
Λίνα Μενδώνη
Γενική Γραμματέας, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
- 11 Πρόλογος
Σάντρα Μαρινοπούλου
*Πρόεδρος, Ίδρυμα Νικολάου και Ντόλλης Γουλανδρή
Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*
- 13 Πρόλογος
Αντώνης Σ. Παπαδημητρίου
Πρόεδρος, Κοινωνικός Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης
- 15 Εισαγωγή
Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης
Σταυρούλα Οικονόμου

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

-
18	Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης	53	Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
Λήμματα 1–9
26	ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΚΑΤΩ ΚΟΣΜΟΣ
Sarah Iles Johnston	65	ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ
Πρόθεση και θρήνος
Λήμματα 10–21
34	ΒΑΚΧΙΚΟΣ-ΟΡΦΙΚΟΣ ΑΔΗΣ
Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος	79	Εκφορά και Ταφή
Λήμματα 22–31
42	ΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ ΚΑΤΩ ΚΟΣΜΟΙ
Fritz Graf	93	Ιδιαίτερα κτερίσματα
Λήμματα 32–39
		105	Το σήμα και το έθιμο της επίσκεψης στον τάφο
Λήμματα 40–53
		123	Πεσόντες εν πολέμῳ και άλλοι Ειδικοί Νεκροί
Λήμματα 54–64
		139	ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΑΔΗΣ
Λήμματα 65–83
		169	ΒΑΚΧΙΚΟΣ-ΟΡΦΙΚΟΣ ΑΔΗΣ
Λήμματα 84–108
		197	ΠΛΑΤΩΝΙΚΟΣ ΑΔΗΣ
Λήμματα 109–110
		202	ΓΛΩΣΣΑΡΙ
		205	ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΟΡΦΩΝ
		210	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ
		210	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δανειστές έργων της Έκθεσης

Γαλλία

Boulogne-sur-Mer, Musée de Boulogne-sur-Mer
Paris, Bibliothèque nationale de France

Ελλάδα

Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού
Αθήνα, Γ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο
Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης
Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη
Αθήνα, Μουσείο Παύλου & Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, Α' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Έδεσσα, ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο
Θήβα, Αρχαιολογικό Μουσείο, Θ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Κατερίνη, ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Λάρισα, Διαχρονικό Μουσείο, ΙΕ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο, Ζ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο, ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Ρέθυμνο, ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων

Ελβετία

Basel, Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig

Ηνωμένο Βασίλειο

London, The Trustees of the British Museum

Η.Π.Α.

Boston, Museum of Fine Arts
New York, The Metropolitan Museum of Art

Ιταλία

Napoli, Museo Archeologico Nazionale

Συγγραφείς του Καταλόγου

- Δρ Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Διευθύντρια, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
- Δρ Χριστίνα Αβρονιάκη, Αρχαιολόγος, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Ευάγγελος Βιβλιοδέτης, Αρχαιολόγος, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Έλενα Βλαχογιάννη, Αρχαιολόγος, Συλλογή Γλυπτών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Αναστασία Γκαδόλου, Αρχαιολόγος, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Γιάννης Γραϊκός, Αρχαιολόγος, ΙΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Έδεσσα
- Ελένη Ζαββού, Αρχαιολόγος, Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Άγγελος Ζαρκάδας, Επιμελητής, Μουσείο Παύλου & Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, Αθήνα
- Ελένη Ζώση, Αρχαιολόγος, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Δέσποινα Ιγνατιάδου, Προϊσταμένη Τμήματος Συλλογής Μεταλλοτεχνίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
- Δρ Γιώργιος Καββαδίας, Αρχαιολόγος, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Κλεοπάτρα Καθαρίου, Αρχαιολόγος, Υπότροφος Έρευνας Marie Curie, Πανεπιστήμιο Friedrich Schiller, Γένα
- Δρ Κυριακή Καρόγλου, Βοηθός Επιμελητού, Τμήμα Ελληνικής και Ρωμαϊκής Τέχνης, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης Νέας Υόρκης
- Στέλλα Κατακούτα, Αρχαιολόγος, Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας
- Τριανταφυλλιά Κάττουλα, Αρχαιολόγος, ΚΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Πειραιάς
- Κατερίνα Κωσταντή, Αρχαιολόγος, Συλλογή Προϊστορικών Αρχαιοτήτων, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Ευρυδική Λέκκα, Αρχαιολόγος, Συλλογή Γλυπτών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Χρήστος Ματζάνας, Αρχαιολόγος, Ζ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Ολυμπία
- Ματθαίος Μπέσιος, Αρχαιολόγος, ΚΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Κατερίνη
- Πολυξένη Μπούγια, Αρχαιολόγος, Συλλογή Χαλκών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Λεωνίδας Μπουρνιάς, Αρχαιολόγος, Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα
- Δρ Σταυρούλα Οικονόμου, Επιμελήτρια, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα
- Ειρήνη Παπαγεωργίου, Επιμελήτρια, Τμήμα Προϊστορικής, Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Τέχνης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα
- Νομική Παλαιοκρασά, Αρχαιολόγος, Συλλογή Χαλκών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Αγγελική Πούλου, Αρχαιολόγος, ΚΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Πειραιάς
- Δρ Μαρία Σάλτα, Αρχαιολόγος, Συλλογή Γλυπτών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Ελένη Σερβετοπούλου, Αρχαιολόγος, Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα
- Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης και Διευθυντής Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα
- Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος, Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας και Επιγραφικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Χαράλαμπος Τσούγγαρης, Αρχαιολόγος, ΙΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Έδεσσα
- Χρυσάνθη Τσούλη, Αρχαιολόγος, Συλλογή Γλυπτών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Δρ Αλεξάνδρα Χαραμή, Προϊσταμένη, Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Θήβα
- Δρ Μαρία Χιδιρόγλου, Αρχαιολόγος, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας / Φωτογραφικό Αρχείο, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Στέλλα Χρυσουλάκη, Προϊσταμένη, ΚΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Πειραιάς
- Cécile Colonna, Επιμελήτρια, Συλλογή Αρχαίων, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι
- Gaëlle Etesse, Επιμελήτρια, Υπηρεσία Συλλογών, Μουσείο της Βουλώνης
- Δρ Peter Higgs, Επιμελητής, Τμήμα Ελλάδας και Ρώμης, Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο
- Fritz Graf, Καθηγητής Ελληνικών & Λατινικών, Διευθυντής Επιγραφικής, Πανεπιστήμιο της Πολιτείας του Οχάιο, Κολούμπους
- Δρ Fiorenza Grasso, Αρχαιολόγος, Συνεργάτης της Εφορείας Αρχαιολογικής Κληρονομιάς Νάπολης
- Sarah Iles Johnston, Διακεκριμένη Καθηγήτρια Θρησκείας & Καθηγήτρια Κλασικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο της Πολιτείας του Οχάιο, Κολούμπους
- Δρ Phoebe Segal, Βοηθός Επιμελητού Mary Bryce, Ελληνική και Ρωμαϊκή Τέχνη, Μουσείο Καλών Τεχνών Βοστώνης
- Δρ Vera Slehofer, Επιμελήτρια, Αρχαιολογικό Μουσείο Βασιλείας και Συλλογή Λούντβιχ
- Δρ Alexandra Villing, Επιμελήτρια, Τμήμα Ελλάδας και Ρώμης, Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

Ο θάνατος και η μετάβαση του ανθρώπου από τη ζωή στον θάνατο πάντοτε και σε κάθε πολιτισμό σηματοδοτείται από συγκεκριμένες τελετές.¹ Η αγωνία και ο φόβος του θανάτου (Πλάτων, *Πολιτεία* 330d–331a), αλλά και της μετά θάνατον κατάστασης απασχολεί τον άνθρωπο από την πρώτη του εμφάνιση και συνιστά αντικείμενο συνεχούς προβληματισμού ιδιαίτερα στην αρχαία Ελλάδα. Ανάλογα με τις ανθρώπινες ανάγκες (Πλάτων, *Πολιτεία* 364b–365a) διαφαίνονται δύο αντικρουόμενες αντιλήψεις για τον θάνατο και την αντιμετώπισή του, που απαντούν και οι δύο ήδη στη λογοτεχνία του αρχαϊκού ελληνικού κόσμου και σχετίζονται κυρίως με τον Άδη / Πλούτωνα, τη Δήμητρα και την Κόρη / Περσεφόνη και τον Διόνυσο. Από τη μία πλευρά, κυριαρχεί η εσχατολογική αντίληψη του Άδη όπως αυτή παρουσιάζεται, για παράδειγμα, στον Όμηρο, στον Ησίοδο και τη λυρική ποίηση, στους χορικούς και δραματικούς ποιητές (βλ. το κείμενο της Johnston στον παρόντα τόμο)· από την άλλη πλευρά, εμφανίζονται μυστηριακές λατρείες οι οποίες αντιπροτείνουν μία εκ διαμέτρου αντίθετη εσχατολογική αντίληψη της μετά θάνατον ζωής, την οποία τα λογοτεχνικά κείμενα υπαινίσσονται για να την απορρίψουν. Η αντίληψη αυτή επιχειρεί να εξαλείψει τον φόβο του θανάτου με την επαγγελία ότι ο θάνατος συνιστά ελπίδα για μία καινούργια αρχή. Ο μύστης αισιοδοξεί ότι πεθαίνοντας ξαναγεννιέται, εξυψώνεται σε ήρωα / θεό, και θα ζήσει πλέον αιώνια ως μάκαρ, όλβιος και ευδαίμων σε ένα συγκεκριμένο χώρο του Άδη, όπου τα χαρακτηριστικά της χρυσής και αργυρής εποχής του Ησιόδου παίρνουν σάρκα και οστά. Η εξασφάλιση της αθανασίας αυτού του είδους, η οποία όσο ζούσε ήταν ακατόρθωτη, αφού θάνατοι είναι μόνον οι θεοί, γίνεται πρώτο μέλημα του θνητού μύστη, ενώ το διαβατήριό του για την επίτευξη του σκοπού αυτού αποτελεί η προσωπική και λιγότερο «δημόσια» μύηση στις μυστηριακές τελετές του Διονύσου (αλλά και της Δήμητρας και της Κόρης).

Οι μυστηριακές αυτές τελετές, επί της ουσίας, δεν διαφέρουν μεταξύ τους, και μάλιστα οι επικαλύψεις ή οι αλληλεπιδράσεις είναι δύσκολο να οριοθετηθούν (εικ. 1).² Η διαδικασία μύησης ήταν ανοικτή και ανεκτική, αρκεί ο υποψήφιος να μην είχε διαπράξει φόνο. Χωρίς διάκριση φύλου, ηλικίας, θρησκευτικών πεποιθήσεων, οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης, ο υποψήφιος, ύστερα από προσωπική επιλογή, μπορούσε να λάβει μέρος στην τελετή μύησης με την ελπίδα της μετά θάνατον ζωής. Για τη μύηση καθεαυτήν οι πληροφορίες είναι ελάχιστες ή ελλείπουν παντελώς, με εξαίρεση ότι περιελάμβανε πράγματα που έπρεπε να ειπωθούν (λεγόμενα), πράγματα που έπρεπε να τελεστούν (δρώμενα) και πράγματα που έπρεπε να φανερωθούν (δεικνύμενα).³ Σε αρκετές μυστηριακές λατρείες επιβαλλόταν άκρα μυστικότητα αρρήτων και απορρήτων (αυτών που δεν πρέπει να ειπωθούν και αυτών που δεν πρέπει να δημοσιοποιηθούν), ενώ κάποιος *ιέρως* λόγος αποτελούσε σημείο αναφοράς για τη διδασκαλία είτε προφορικά είτε γραπτά.⁴ Το μόνο βέβαιο είναι ότι οι μύστες, όσοι δηλαδή αποκτούσαν μέσω της μύησης μια προσωπική εμπειρία επικοινωνίας με το θείο, εμφανίζονται ως να έχουν ξαναγεννηθεί, μεταμορφωμένοι ως προς τις προηγούμενες αντιλήψεις τους κυρίως περί ζωής και θανάτου, και χαρακτηρίζονται με τα επίθετα *δλβιος*, *ευδαίμων*, *μάκαρ* και *όσιος*,⁵ τα οποία σηματοδοτούν την τέλεια, απόλυτη ευδαιμονία, και τα οποία συχνά περιγράφουν τη «ζωή» των θεών και των ηρώων στα λογοτεχνικά κείμενα.

Οι δύο αυτές αντίθετες εσχατολογικές αντιλήψεις που εκφράζονται άμεσα ή έμμεσα στα λογοτεχνικά κείμενα φαίνεται να ακολουθούνται και στις ταφικές πρακτικές. Για την πρώτη, σύμφωνα με την οποία η ζωή και τα επί της γης έχουν άμεση προτεραιότητα, εκτός από τις αναφορές στα λογοτεχνικά κείμενα, χειροπιαστά κατάλοιπα συγκροτούν οι επί του τάφου στήλες, βωμοί, σαρκοφάγοι, τα επιτύμβια επιγράμματα και άλλα επίγεια και συνεπώς «δημόσια» ταφικά σήματα.

1. Το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα. Εδώ τελούνταν τα περίφημα ελευσίνια μυστήρια, μία από τις σημαντικότερες και ιερότερες εορτές της αρχαίας Ελλάδας. Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ, Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, φωτογραφία Καλλιόπη Παπαγγελή

Για τη δεύτερη και πιο εύχαρη εικόνα για τα μετά θάνατον, σύμφωνα με την οποία το επέκεινα και η μεταθανάτια ζωή μονοπωλούν το ενδιαφέρον, εκτός από τις έμμεσες αναφορές στα λογοτεχνικά κείμενα, η αρχαιολογική έρευνα έχει προσθέσει μια μοναδική κατηγορία αντικειμένων, τα αποκαλούμενα «βακχικά-ορφικά» ενεπίγραφα χρυσά (με εξαίρεση ένα ασημένιο) επιστόμια, μαζί με τα οποία ενταφιάζονταν κάποιοι μύστες.⁶ Η επιλογή του αιώνιου, άφθαρτου και αθάνατου χρυσού (και σε ένα μόνο παράδειγμα από την Ποσειδωνία της Ιταλίας του αργύρου) ως του καταλληλότερου υλικού για την κατασκευή των επιστομίων μόνο τυχαία δεν είναι, γιατί συμβολίζει ακριβώς τη χρυσή και αργυρή εποχή του Ησιόδου, οι οποίες για τους μύστες όχι μόνο δεν έχουν παρέλθει, αλλά πιστεύουν ότι μέσω της μύησης είναι εφικτό να «ζήσουν» στις εποχές αυτές έστω στον Κάτω Κόσμο.

Τα επιστόμια, στο σχήμα είτε του στόματος είτε ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, ή στο σχήμα φύλλων ελιάς, μυρτιάς και κισσού⁷ και λεπτά όσο το χαρτί (εικ. 2α, β), συνόδευαν τον νεκρό μύστη στον Κάτω Κόσμο, και δεν προορίζονταν για το ευρύ κοινό – διαφορετικά το κείμενό τους θα είχε χαραχθεί στις επιτύμβιες στήλες κατά το ανάλογο των επιγραμμάτων. Η θέση εύρεσης των επιστομίων μέσα στους τάφους δεν είναι γνωστή για όλα. Χρησίμευαν είτε ως επιστόμια, ήταν δηλαδή τοποθετημένα πάνω ή μέσα στο στόμα του νεκρού – πιθανόν για πρακτικούς και όχι μόνο λόγους – όπως άλλωστε γίνεται και σήμερα, είτε ήταν τοποθετημένα πάνω στο στήθος ή σε μία από τις παλάμες του νεκρού. Έτσι το κείμενο το οποίο φέρουν είναι στην ουσία οι λέξεις που ο νεκρός απευθύνει στους άρχοντες του Κάτω Κόσμου, κυρίως στην Περσεφόνη, είτε ο ίδιος, είτε με τη μεσολάβηση κάποιου ο οποίος διαβάζει το μήνυμα αντί του νεκρού.⁸

α

β

2. (α) Χρυσό ορθογώνιο έλασμα και (β) χρυσό έλασμα σε σχήμα φύλλου μυρτιάς ή δάφνης. Αρ. κατ. 94, 107

3. Η κεφαλή του Ορφέα με μία Μούσα και τον ποιητή Τέρπανδρο. Λεπτομέρεια, αρ. κατ. 84

Το μικρό σύνταγμα των μέχρι τώρα σαράντα έξι δημοσιευμένων επιστομίων (όλα ενεπίγραφα με εξαίρεση τέσσερα) παρουσιάζει μία τελετουργία και έναν *ιερό λόγο* – εν μέρει ή εν όλω – το είδος ωστόσο της τελετουργίας και του ιερού κειμένου παραμένουν ακόμη ανοικτά προς συζήτηση. Η επικρατούσα άποψη συναινεί σε ένα μόνο συμπέρασμα: τα κείμενα αυτά σχετίζονται με μία τελετουργία ή / και μια μυστηριακή λατρεία η οποία δίνει έμφαση στην άλλη ζωή. Η προέλευση και οι συσχετισμοί των κειμένων μάς διαφεύγουν παρά την εξονυχιστική τους μελέτη, εξαιτίας της φύσης των μαρτυριών γι' αυτά. Ωστόσο, οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις και η μελέτη αυτών των κειμένων έχουν προσφέρει επιχειρήματα που συσχετίζουν τα ενεπίγραφα επιστόμια με τα *Ορφικά*, *Πυθαγόρεια*, *Ελευσινειακά*, *Βακχικά* ή ακόμη και *Ορφικοδιονυσιακά* μυστήρια.⁹ Μολονότι ελάχιστοι μελετητές, ή και κανείς, θα ισχυρίζονταν ακόμη και σήμερα ότι το είδος των κειμένων αυτών είναι αποκλειστικά ελευσίνειο ή πυθαγόρειο, ομοφωνία για το ζήτημα δεν έχει επιτευχθεί, όπως είναι αναμενόμενο. Τα κείμενα αυτά – εξαιτίας της έλλειψης μίας προσφορότερης λέξης – αναφέρονται συνήθως ως ορφικά ή βακχικά με πυθαγόρειες επιρροές (συχνά εντός εισαγωγικών ή με τη φράση τα «αποκαλούμενα»), παρά το ότι τα επίθετα αυτά εμφανώς αντιμάχονται τις λιγοστές αποδείξεις για τα κείμενα αυτά: ο Ορφέας δεν εμφανίζεται πουθενά σε αυτά τα κείμενα· η αναγέννηση του νεκρού δεν περιλαμβάνει απαραίτητα *μετεμύκωση* (τουλάχιστον το είδος της μετεμύκωσης που εννοούσαν ο Πυθαγόρας και ο Εμπεδοκλής)¹⁰· τα στοιχεία για τις ορφικές τελετές προέρχονται λίγο-πολύ από τα κείμενα των επιστομίων, γεγονός που παρουσιάζει τον Ορφισμό με ενδιαφέροντα κατεξοχήν, αν όχι αποκλειστικά, εσχατολογικά.

Παρά ταύτα, τα σαράντα έξι κείμενα που είναι χαραγμένα επάνω στα χρυσά επιστόμια, δεκαέξι εκ των οποίων περιλαμβάνονται στον κατάλογο (αρ. κατ. 93–103, 105–108), συνιστούν διαφορετικές εκδοχές μίας μυστηριακής λατρείας με συγκεκριμένες αντιλήψεις και απόψεις για τη μετά θάνατον ζωή, μία μυστηριακή λατρεία του Βακχικού Διονύσου.¹¹ Η σχέση ανάμεσα στον Ορφέα και τον Διόνυσο δεν είναι εύκολο να ανιχνευθεί στις γραπτές και τις άλλες πηγές, ενώ ο καθορισμός των πρακτικών και των κειμένων συλλήβδην ως «ορφικών» όχι μόνο δεν προάγει αλλά μπορεί και να συσκοτίζει μία ορθότερη κατανόηση αυτών των πρακτικών και των κειμένων. Πιο συγκεκριμένα, ο *ιερός λόγος* των «ορφικών» μυστηρίων, εάν πράγματι υπήρξαν τέτοια μυστήρια, διεκήρυττε τον Ορφέα ως συμβολικό ηγέτη, ιδρυτή και οργανωτή τελετουργιών, του οποίου ο θάνατος θύμιζε αυτόν του θεού Διονύσου-Ζαγρέα (εικ. 3). Το

σωζόμενο υλικό που σχετίζεται με τον Ορφέα και τις διδασκαλίες του είναι αντιφατικό, ενώ δεν είναι βέβαιο εάν ο Ορφέας ήταν ή όχι ιστορικό πρόσωπο. Σε κάθε περίπτωση, ενώ ο Ορφέας σχετίζεται και με τον Απόλλωνα και με τον Διόνυσο, δεν ταυτίζεται πλήρως με κανέναν από τους δύο αντίθετους, επιφανειακά τουλάχιστον, θεούς. Σύμφωνα με τις πηγές τις σχετικές με τους Ορφικούς,¹² ο Ορφέας, υιός του Οιάγρου και της Καλλιόπης ή άλλης Μούσας, ήταν ένας εξαιρετικός μουσικός, μάντης και ποιητής, ο οποίος αναμόρφωσε μεταξύ άλλων και τις διονυσιακές τελετές και λατρείες στη Θράκη, γεγονός που οδήγησε στον τραγικό του θάνατο, αν και οι σχετικές μαρτυρίες ποικιλούν. Αυτή η «περίεργη» σχέση του Ορφέα με τον Διόνυσο προεκτείνεται και στα προσωπεία/ *personae* που οι δύο μοιράζονταν: ο Διόνυσος, ο βάκχος, ο μάντης και προφήτης, ο τελεστής και ποιητής, ιδρυτής των τελετών και της ποίησης,

4. Ορειχάλκινος ελικωτός κρατήρας από τάφο στο Δερβένι Θεσσαλονίκης, 340 περίπου π.Χ. Εικονίζεται ο Διόνυσος με τον πάνθηρά του και Μαινάδες να χορεύουν ολόγυρα. Στον ώμο του αγγείου χυτά αγαλμάτια Διονύσου και Μαινάδας
Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

ο μεταμορφωτής των ανθρώπων μετά θάνατο σε ήρωες και θεούς (εικ. 4)· αυτά είναι λίγα μόνον από τα *προσωπεία* / *personae* του Διονύσου και τόσα όσα τουλάχιστον είχε και ο Ορφέας: ο Ορφέας ο Αργοναύτης, ο ξένος, ο τραγουδιστής, ο μάγος, ο μυητής / τελεστής και ο σύζυγος της Ευρυδίκης.¹³

Παρόλα αυτά, ακόμη και αν τα κείμενα αυτών των ελασμάτων χαρακτηρισθούν ως βακχικά με ορφικές και πυθαγόρειες επιρροές και ενταχθούν έτσι με σαφήνεια μέσα στα συγκεκριμένα θρησκευτικά-φιλοσοφικά-λογιοτεχνικά συμφραζόμενα, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι όλοι όσοι είχαν ενταφιαστεί με ελάσματα και επιστόμια (ενεπίγραφα ή μη) ασπάζονταν όλες ή κάποιες από τις αντιλήψεις των βακχικών τελετουργιών, των «ορφικών» τελετών και των πυθαγορείων διδασκαλιών. Επί πλέον, τα σαράντα έξι χρυσά επιστόμια είναι συνοπτικά και προκειμένου να επιτύχουν τον στόχο τους χρησιμοποιούν συμβολικές φράσεις, δηλαδή ένα μόνον μέρος από ένα γενικότερο και με περισσότερες λεπτομέρειες σύνολο, αφού μία και μόνη λέξη αυτοπροσδιορισμού του νεκρού (αρ. κατ. 103, 105–108) είναι αρκετή για να αναγνωριστεί ο νεκρός ως μυημένος από τους γνώστες των μυστηρίων. Η επιλογή του προς χάραξη κειμένου επαφιόταν πιθανότατα στον μύστη ή σε εκείνον ο οποίος αναλάμβανε τα της ταφής χωρίς συγκεκριμένα και ευδιάκριτα κριτήρια, με εξαίρεση τον γενικό κανόνα πως ό,τι ήταν εύκολα κατανοητό από τους μύστες και τους αποδέκτες των κειμένων μπορούσε να παραλειφθεί ως αυτονόητο.

Ανάλογα με την επιλογή του κειμένου, τα σαράντα έξι χρυσά επιστόμια που χρονολογούνται από τον 6^ο(;) αιώνα π.Χ. έως τον 2^ο αιώνα μ.Χ. παρουσιάζουν ομοιότητες και διαφορές σύμφωνα με τις οποίες έχουν ταξινομηθεί σε επτά κατηγορίες.¹⁴ Η κατηγορία Α περιέχει πέντε κείμενα, τα λεγόμενα της «αγνότητας», καθώς σε αυτά το θέμα της αγνότητας ξεχωρίζει, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι οι άλλοι μύστες που είχαν ταφεί με ενεπίγραφο ή ανεπίγραφο ελάσμα ή επιστόμιο δεν ήταν «αγνοί». Η κατηγορία Β περιλαμβάνει δεκατρία κείμενα, τα λεγόμενα της «μνημοσύνης» ή της τοπογραφίας του Κάτω Κόσμου (αρ. κατ. 93–98). Στην κατηγορία C υπάρχει ένα, το λεγόμενο ορφικό κείμενο, ωστόσο θα έπρεπε ίσως να συμπεριληφθούν και όλα τα σχετικά κείμενα: οι οστέινες πινακίδες της Ολβίας, οι βακχικές επιγραφές της Ολβίας, ο πάπυρος Gurob (*PGurob*), το Διάταγμα του Πτολεμαίου Δ΄ του Φιλοπάτορος· επίσης οι παπύροι του Δερβενίου, της Αντινοόπολης και του Σικάγου (*PDerveni*, *PAntinoopolis* I 18 (=MP3 2466), *PChicago Pack*² 1620)· μερικά από τα επιγράμματα του Ποσειδίου· οι *Ορφικοί Ύμνοι* και άλλα *Ορφικά* μεταξύ των οποίων και επιγράμματα για νεκρούς μύστες. Η κατηγορία D περιλαμβάνει πέντε κείμενα στα οποία ο Διόνυσος ή / και η Περσεφόνη (ή / και η Δήμητρα) ή άλλες θεότητες εμφανίζονται με το όνομά τους ή ένα επίθετό τους (αρ. κατ. 99). Η κατηγορία E αποτελείται από πέντε κείμενα στα οποία χρησιμοποιείται ή εννοείται η έκφραση χαιρετισμού προς τις θεότητες του Κάτω Κόσμου, είτε προς τον Πλούτωνα ή την Περσεφόνη με το όνομα ή ένα επίθετό τους ή και τα δύο (αρ. κατ. 100–102). Η κατηγορία F περιέχει τα υπόλοιπα δεκατρία επιστόμια με σύντομο κείμενο, δηλαδή το όνομα του νεκρού, τη λέξη μύστης, ή συνδυασμό των δύο (αρ. κατ. 103, 105–108). Τέλος, η κατηγορία G περιλαμβάνει τέσσερα ανεπίγραφα χρυσά ελάσματα που έχουν χαρακτηριστεί από τους ανασκαφείς ως επιστόμια με το επιχείρημα ότι ίσως έφεραν γραμμένο κείμενο με μελάνι ή άλλο εξίτηλο υλικό και, πάντως, εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό και τις ίδιες προθέσεις όπως τα ενεπίγραφα επιστόμια, ως τεκμήρια μύησης του νεκρού για τον Κάτω Κόσμο· στην κατηγορία αυτή θα έπρεπε ίσως να συμπεριληφθούν και τα επιστόμια που δεν φέρουν κανένα κείμενο, εάν ο νεκρός είχε την πεποίθηση ότι και μόνο η τοποθέτηση ενός χρυσού ελάσματος στα

χειλη, στο στήθος ή την παλάμη του θα μπορούσε κάλλιστα να εξυπηρετήσει τον σκοπό του συμβολισμού της μήτης του –ένα κατεξοχήν παράδειγμα *συμβολικής* επιγραφής.

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, θα πρέπει να υπογραμμιστεί με ιδιαίτερη έμφαση ότι οι κατηγορίες αυτές δεν πρέπει να θεωρούνται ως «αεροστεγείς»,¹⁵ καθώς τα κείμενα όλων των κατηγοριών είναι αλληλένδετα και αλληλοσυμπληρώνουν το ένα το άλλο. Η παραπάνω ταξινόμηση έχει ως στόχο τη μελέτη αυτών των κειμένων με βάση κυρίως τις σημαντικές μεταξύ τους ομοιότητες (η προσέγγιση του γενεαλογικού στέμματος). Ένας άλλος στόχος εξίσου σημαντικός για τη μελέτη τους είναι η μετατόπιση της έμφασης από τις ομοιότητες στις διαφορές και, αντί του ενός κυρίαρχου κειμένου πίσω από τα κείμενα αυτά, να εξετασθεί η πιθανότητα μέσα στα ίδια βακχικά-ορφικά συμφραζόμενα για τη μετά θάνατον ζωή ή και ακόμη και μέσα στην ίδια κατηγορία κειμένων, να υπήρχαν ταυτόχρονα «κυρίαρχες» και «περιφερειακές» ιδέες και κείμενα, για τα οποία ίσως πρέπει να ληφθούν υπόψη οι τοπικές, ή ακόμη και οι προσωπικές, λατρευτικές και θρησκευτικές απόψεις. Από τα δεκαέξι επιστόμια του καταλόγου, τα αρ. κατ. 93–98 είναι κείμενα της «μνημοσύνης» ή της τοπογραφίας του Κάτω Κόσμου· τα αρ. κατ. 100–102 είναι παραδείγματα κειμένου χαιρετισμού που απευθύνεται στους θεούς

5. Όψη του τάφου της βασίλισσας Ευρυδίκης στις Αιγές (Βεργίνα) όπου εντοπίστηκε και ο μαρμαρινός θρόνος που στο ερσιείνωτο κοσμεύεται από ζωγραφική παράσταση του άρματος του Άδη και της Περσεφόνης. Η Ευρυδίκη, σύζυγος του Αμύντα Γ' και μητέρα του Φιλίππου Β', πέθανε το 344/343 π.Χ. Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΠΑ, ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

του Κάτω Κόσμου (εικ. 5) με την έκφραση χαίρε και τα αρ. κατ. 103, 105–108 είναι μονολεκτικά κείμενα. Μολαταύτα, ακόμη και οι μυημένοι που ακολουθούσαν μία συγκεκριμένη ταφική πρακτική διαφέρουν στις λεπτομέρειες: για παράδειγμα, το κείμενο 98 αποκλίνει από τα 93–97, και τα 105 και 106 είναι χαραγμένα σε διαφορετικό είδος αντικειμένου από τα κείμενα 103 και 107, όποιοι και αν είναι οι υπαινημοί των διαφορών αυτών για την ιδεολογία των συγκεκριμένων μυστών σχετικά με τη μετά θάνατον ζωή.

Ωστόσο, δεν επέλεξαν όλοι οι μύστες να χαράζουν τη συντομογραφημένη και συνοπτική εκδοχή των κειμένων. Στην Κρήτη (αρ. κατ. 93–98), στη Θεσσαλία (αρ. κατ. 99) και την Ιταλία έχουν έρθει στο φως χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια, τα κείμενα των οποίων κυμαίνονται σε έκταση από τέσσερις μέχρι είκοσι έναν στίχους και προσφέρουν απαντήσεις για τα αινιγματικά ή συνοπτικά κείμενα. Στα κείμενα αυτά που ανήκουν σε τέσσερις κατηγορίες (A, B, C, D), αλλού συνοπτικά αλλού με περισσότερες λεπτομέρειες, καταγράφονται συμβουλές και οδηγίες για τον νεκρό: 16 πώς να πορευθεί στον Άδη, από ποιά πηγή / λίμνη να πει νερό, τί να προσέξει, και με ποιά λόγια να προσφωνήσει τους θεούς, αλλά και πώς να απαντήσει σε ερωτήσεις που θα θέσουν οι φύλακες της πηγής / λίμνης του Κάτω Κόσμου για να του επιτρέψουν να πει νερό, και πιθανόν πώς να απαντήσει σε ερωτήσεις της Περσεφόνης. Οι σημαντικές ομοιότητες που παρουσιάζουν τα εκτενή αυτά κείμενα από τη Θεσσαλία, την Κρήτη και την Ιταλία προϋποθέτουν ότι οι συντάκτες / χαρακτές των κειμένων αυτών, για τους οποίους δεν γνωρίζουμε αν ήταν οι ίδιοι οι μύστες, αντλούσαν από μία κοινή παράδοση, η οποία όμως δεν έθετε συγκεκριμένες προδιαγραφές τουλάχιστον ως προς την επιλογή του σχήματος του επιστομίου και των προς χάραξη κειμένων σε αυτό. Η επιλογή αυτή φαίνεται ότι ανήκε αποκλειστικά στον κάθε μύστη – ή εκείνον που αναλάμβανε τα της κηδείας – και στην προσωπική ιδεολογία που είχε αναπτύξει ο μύστης από την επαφή του με το θείο κατά τη διαδικασία της μήτης.

Τα είκοσι-τρία εκτενή κείμενα των ομάδων A, B και D, τα περισσότερα σε δακτυλικό εξάμετρο και μερικά με εναλλαγή δακτυλικού εξαμέτρου και ρυθμικού πεζού λόγου, είναι καθοριστικά για την κατανόηση της μυστηριακής λατρείας στην οποία είχαν μυηθεί κατά τη διάρκεια της ζωής τους οι συγκεκριμένοι μύστες, συμπεριλαμβανομένων και αυτών οι οποίοι έφεραν χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια με συνοπτικό/ συντομογραφημένο κείμενο. Τα εκτενή αυτά κείμενα αποσαφηνίζουν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι ο νεκρός που έφερε το ενεπίγραφο επιστόμιο ανήκε στους μύστες του Βάκχιου / χθόνιου Διόνυσου και

συνεπώς όλα τα χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια συγκροτούν την ομάδα των βακχικών-«ορφικών» κειμένων.

Πιο συγκεκριμένα, στα κείμενα αυτά ο μύστης εμφανίζεται ως αναγεννημένος και προσφωνείται ως *μακάριος/όλβιος* ή ως *βάκχος* (δηλαδή Διόνυσος), ή θεός ή ήρωας (δηλαδή έχει θεοποιηθεί ή ηρωοποιηθεί) και στο εξής θα κυβερνά ανάμεσα σε άλλους ήρωες ή θα κατοικεί στον χώρο των αγνών ή τους ιερούς λειμώνες της Περσεφόνης· όλα διαφορετικά ονόματα για την περιγραφή του χώρου στον Κάτω Κόσμο ο οποίος προοριζόταν αποκλειστικά για άλλες θεότητες και τους μύστες.

Εντούτοις, για να κατορθώσει να αποκτήσει πρόσβαση στον χώρο αυτό που ήταν και ο τελικός προορισμός του ταξιδιού του, ο μύστης έπρεπε να ξεπεράσει μία σειρά δοκιμασιών μέσα στον Κάτω Κόσμο (κατάβασις).¹⁷ Τα κείμενα της «μνημοσύνης» ή της τοπογραφίας του Κάτω Κόσμου της ομάδας Β παρέχουν λεπτομέρειες για την δραματική κατάσταση του μύστη μέσα στον Κάτω Κόσμο και τονίζουν εμφαντικά τη μνήμη του νεκρού (μνημοσύνη) και τοπογραφικούς δείκτες. Στα κείμενα αυτά (αρ. κατ. 93–98) ο μύστης εμφανίζεται να έχει στεγνώσει (ξηραθεί) από την δίψα που τον μασιτίζει – μοτιβο που δεν απαντά αποκλειστικά και μόνο σε αυτά τα κείμενα –¹⁸ και πρέπει να τη σβήσει πίνοντας από μία συγκεκριμένη αναζωογονητική πηγή ή λίμνη της οποίας η τοπογραφική θέση φαίνεται να συνιστά πολύ σημαντικό παράγοντα εξαιτίας της σκηής της αναγνώρισης που λαμβάνει χώρα εκεί.

Όταν κατεβεί στον Κάτω Κόσμο, ο νεκρός θα φτάσει σε ένα ορισμένο σημείο όπου θα βρεθεί αντιμέτωπος με τους φύλακες. Για να του επιτρέψουν να πει νερό, οι φύλακες του υποβάλλουν τις συνήθειες ερωτήσεις αναγνώρισης: «ποιός είσαι; από πού κατάγεις;» στις οποίες ο νεκρός θα πρέπει να απαντήσει με μία από τις παρακάτω κωδικοποιημένες φράσεις/σύμβολα: «είμαι γιος της Γης και του έναστρου Ουρανού»· «η γενιά μου είναι ουράνια»· «κατάγομαι από τη γενιά των ολβίων»· «το όνομά μου είναι Αστέριος»· «έχω το αιώνιο δώρο της Μνημοσύνης»· «άνδρας-παιδί-θύρος» (ανδρικεπαιδόθυρον), Βριμώ· «κατέχω τις μυστικές τελετές και τις τελετουργίες του / της ...».¹⁹ Η δραματική αυτή στιχομυθία σφραγίζει τη μοίρα του μύστη στον Κάτω Κόσμο καθώς του επιτρέπεται να σβήσει τη θανατηφόρο δίψα και να ξαναγεννηθεί. Αυτό παρουσιάζεται εύστοχα στο κείμενο της Θεσσαλίας (D2AB, αρ. κατ. 99)

6. Χρυσό έλασμα σε σχήμα κισσόφυλλου. Αρ. κατ. 99α

όπου οι φράσεις, τα σύμβολα και η μοίρα του μύστη στο εξής νοούνται ότι λαμβάνουν χώρα στο παρόν, κατά τη στιγμή του θανάτου (εικ. 6): «Τώρα πέθανες και τώρα γεννήθηκες, τρισόλβιε, αυτήν εδώ την μέρα. Πες στην Περσεφόνη ότι εσένα σε ελευθέρωσε ο ίδιος ο Βάκχος. Ταύρος στο γάλα όρμηξες, Γρήγορα (ή κατοικάκι) στο γάλα όρμηξες. Κριάρι στο γάλα έπεσες. Κρασί έχεις ως ευδαιμόνα τιμή. Και κάτω από τη γη σε περιμένει η ολοκλήρωση της τελετής, όση περίμενε και τους άλλους όλβιους.»

Οι αποκλίνουσες κωδικοποιημένες φράσεις / σύμβολα, μέσω των οποίων ο νεκρός αναγνωρίζεται ως μύστης, δεν πρέπει να δημιουργούν κάποιο σοβαρό εμπόδιο ως προς την ουσία των προθέσεων και την κατανόησή τους. Ίσως αντιπροσωπεύουν διαφορετικές επιλογές του κειμένου που θα χαρασσόταν στα επιστόμια του είδους που απαντούν στην Μακεδονία, στη Θεσσαλία, στην Πελοπόννησο και τη Ρώμη, όπου μόνο το όνομα του νεκρού ή η λέξη μύστης ή λίγες λέξεις επιλέγονται για χάραξη.

Ίσως αυτός μάλιστα να είναι και ο λόγος για το διαφορετικό και αντικρουόμενο, έστω και σε λεπτομέρειες, τοπογραφικό σκηνικό του Κάτω Κόσμου όπως παρουσιάζεται στα κείμενα της κατηγορίας Β το οποίο ανέκαθεν συνιστούσε γρίφο. Η περιγραφή των δύο συνεχώς επαναλαμβανόμενων τοπογραφικών στοιχείων, δηλαδή του αστείρευτου ψυχρού νερού και του κοντινού δένδρου το οποίο οι μύστες θα πρέπει να αναγνωρίσουν δεν είναι ομοιόμορφη. Έτσι σε ορισμένα κείμενα το ψυχρό νερό τρέχει από μία αστείρευτη πηγή δεξιά από ένα κυπαρίσσι ή το κυπαρίσσι απλά είναι κοντά. Ή η πηγή βρίσκεται αριστερά από το κυπαρίσσι. Ή, αντί για κυπαρίσσι, υπάρχει μία μαύρη λεύκη με πηγή. Σε άλλα κείμενα, ο μύστης πρέπει να αποφύγει την πηγή στα δεξιά κοντά στην οποία υπάρχει ένα λευκό / λαμπρό κυπαρίσσι, γιατί εκεί οι ψυχές των νεκρών πλησιάζουν / καταδύονται για να ψυχθούν²⁰ – εάν αυτή η κατάδυση σημαίνει ταυτόχρονα και πόση νερού δεν είναι βέβαιο – και έτσι προτείνεται στον μύστη να προχωρήσει εμπρός για να βρει τη «λίμνη της μνήμης (μνημοσύνης)» της οποίας το ψυχρό νερό μετά τη διαδικασία της αναγνώρισης πρέπει να πει για να ξαναγεννηθεί. Σε άλλα πάλι κείμενα, η πηγή και το λευκό κυπαρίσσι κοντά της βρίσκονται στα αριστερά, ενώ οι οδηγίες προς τη δεύτερη πηγή είναι ασαφείς. Ή το δένδρο δεν είναι κυπαρίσσι αλλά μαύρη ή λευκή λεύκη.

Όλα αυτά αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι το ψυχρό νερό και ένα κοντινό δένδρο αλληλοσυνδέονται και δεν είναι τίποτα άλλο παρά σημεία ή σήματα τοπογραφικά για τον μύστη στην πορεία του στον κάτω κόσμο. Ιδιαίτερα η επιλογή του κυπαρισσιού (που δεν είναι χθόνιο δένδρο στη λογοτεχνία), το επίθετό του λευκό/λαμπρό (λευκή),²¹ και η θέση της πηγής στα αριστερά ή τα δεξιά αποκτούν ξεχωριστή σημασία σε αυτή την τοπογραφία του κάτω κόσμου. Στο κυπαρίσσι, όπως παρουσιάζεται, προσδίδεται ένας νέος(;) και ευδιάκριτος συμβολισμός που σε αυτά τα κείμενα γίνεται ένα από τα κεντρικά μοτίβα και σημείο αναφοράς: ένα δένδρο στον κάτω κόσμο στενά συνδεδεμένο με το μοτιβο της δίψας που συμβολίζει την επιλογή την οποία αντιμετωπίζει ο μύστης και που είναι κυριολεκτικά το κατώφλι όχι απλά του κάτω κόσμου αλλά του ειδικού χώρου εντός του Κάτω Κόσμου ο οποίος προοριζόταν για τους μύστες.²²

Οι αποκλίσεις στις λεπτομέρειες της τοπογραφίας του Κάτω Κόσμου που εικονογραφούνται στα κείμενα παραμένουν αδιευκρίνιστες και σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αδύνατο να συμβιβαστούν, εκτός και αν τα κείμενα διορθωθούν για να προσαρμοστούν σε ένα «πρωτότυπο» βακχικό-ορφικό δόγμα της τοπογραφίας του κάτω κόσμου το οποίο καθόριζε συγκεκριμένα με ποιόν τρόπο θα έπρεπε να επτευχθεί το ταξίδι

στον κόσμο των νεκρών και πώς θα εκπληρωνόταν η υποσχεθείσα ζωή μετά τον θάνατο. Ωστόσο, ένα τέτοιο δόγμα δεν υπάρχει, παρά μόνο σε γενικές γραμμές, και ίσως οι αποκλίσεις αυτές στις τοπογραφικές λεπτομέρειες είχαν επηρεαστεί από τοπικές ή προσωπικές εκτιμήσεις. Σύμφωνα με κοινά αποδεκτές υποθέσεις, η μύηση σε μία μυστηριακή λατρεία περιελάμβανε τα λεγόμενα, τα δρώμενα και τα δεικνύμενα. Τα κείμενα στα ελάσματα και τα επιστόμια παρέχουν μερικούς από τους διαλόγους και τις πράξεις αλλά το είδος της τελετουργικής πράξης και της θέασης του υποψήφιου μύστη παραμένουν εικασίες. Η τελετουργική παράσταση συνεχώς επαναλαμβανόμενη σε κάθε μύηση με ελάχιστες υποθετικά διαφοροποιήσεις πρέπει να περιελάμβανε επίσης κάποιο είδος σκηνικού για το ταξίδι στον κάτω κόσμο.²³ Κάποιοι άνθρωποι (ιερέας / ιερείς;) θα έπαιζαν τον ρόλο των φυλάκων της πηγής ή της λίμνης, και ίσως επίσης τους ρόλους του Διονύσου, του Ερμή(ς), της Δήμητρας / Ορείας Μητέρας / Περσεφόνης και του Άδη. Όλη η τελετουργική παράσταση θα έπρεπε να ήταν τόσο εντυπωσιακή ώστε να εντυπωθεί στο μυαλό του μύστη, ο οποίος με τον τρόπο αυτό δεν θα αντιμετώπιζε πρόβλημα στη διάρκεια του «πραγματικού ταξιδιού» είτε να αναγνωρίσει το δένδρο και την πηγή είτε να θυμηθεί τις λέξεις-κλειδιά για τη σκηνή της αναγνώρισης. Εάν αυτό θεωρηθεί ένα εύλογο σενάριο, το πιο εκπληκτικό ίσως είναι ότι πραγματικές πηγές με το περιβάλλον τοπίο τους ενδέχεται να είχαν χρησιμοποιηθεί ως «σκηνικά» κατά τη διάρκεια της μύησης. Και εάν πράγματι συνέβαινε κάτι τέτοιο, αυτό ίσως δικαιολογεί τα «λάθη» στις οδηγίες για την πηγή / λίμνη.

Τα δένδρα, είτε (μαύρη) λεύκη είτε κυπαρίσσι, και το ψυχρό νερό είναι μυθικά παραδοσιακά στοιχεία τα οποία, όπως έχει υποστηρίξει ο Radcliffe Edmonds,²⁴ δεν εικονογραφούν μία ευδιάκριτη λειτουργική διχοτόμηση του αριστερά και του δεξιά αλλά μπορεί απλά να δηλώνουν διαφορετικά πράγματα σε συγκεκριμένα κείμενα. Κατά τη διάρκεια της μύησης θα πρέπει να δημιουργούσαν κάποιου είδους σκηνικό του κάτω κόσμου με την ανάλογη ατμόσφαιρα για την αναπαράσταση και την τέλεση του τελετουργικού, σκέψη που ίσως μοιάζει εξωπραγματική αλλά όχι και χωρίς προηγούμενο, όπως έχει τεκμηριώσει ο Merkelbach για την τελετή μύησης στη λατρεία της Ίσιδας και του Σάραπι κατά την οποία λάμβαναν χώρα μικρά τελετουργικά δρώμενα.²⁵ Το «σκηνικό» αυτό για την παράσταση του τελετουργικού θα έπρεπε να είναι αρκετά αληθοφανές και να αναπαριστά κατά το δυνατόν πιστότερα το σκηνικό του κάτω κόσμου όπως το φανταζόταν το «ιερατείο»: για το σκηνικό αυτό θα έπρεπε ορισμένες φορές να είχαν χρησιμοποιηθεί πραγματικά σκηνικά βοηθήματα που θα προσφέρονταν έτοιμα και τα οποία από τον ένα τόπο στον άλλο, όπως είναι αναμενόμενο, θα αποκτούσαν τοπική ή ακόμα και προσωπική χροιά.²⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο κάτω κόσμος ο οποίος απεικονίζεται στα κείμενα των χρυσών ελασμάτων και των επιστομίων μάλλον συνδυάζει κατά μοναδικό τρόπο παραδοσιακά μυθικά στοιχεία, αλλά επίσης και «πραγματικά», ένας συνδυασμός που μπορεί να εξηγήσει και τις αποκλίνουσες τοπογραφικές ενδείξεις στα κείμενα αυτά. Ο επάνω κόσμος, πιο οικείος και λιγότερο επικίνδυνος, δανείζει στον κάτω κόσμο μερικά πραγματικά αντικείμενα – ένα κυπαρίσσι και μία πηγή κοντά του ή μία πηγή στη μαύρη λεύκη – προκειμένου να τον καταστήσει λιγότερο απειλητικό, και συνεπώς πιο εύκολα προσβάσιμο.

Μεταξύ των σαράντα έξι επιστομίων που συγκροτούν ένα μικρό σύνταγμα / *corpus* των βακχικών-ορφικών κειμένων υπάρχουν καταφανείς διαφοροποιήσεις. Διαφορετικοί μύστες ένοιωθαν διαφορετικά και εξέφραζαν τις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές τους με διαφορετικούς, πιο προσωπικούς(;) τρόπους, όπως αποδεικνύουν επαρκώς τα σχήματα των επιστομίων, η πρακτική του χαρώνειου οβολού και η επιλογή των

προς χάραξη λέξεων. Κάποιοι χαράσσουν μόνο το όνομά τους, άλλοι έναν χαιρετισμό στην Περσεφόνη και τον Άδη, άλλοι την ιδιαίτερη σχέση τους με τον Βάκχιο Διόνυσο, άλλοι εκτενέστερα κείμενα, άλλοι απολύτως τίποτε και άλλοι, πιθανότατα οι περισσότεροι, δήλωναν την ιδιότητά τους ως μύστες με υλικά τα οποία δεν άντεξαν στο πέρασμα του χρόνου. Στο σύνολό τους, οι εμφανείς ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των κειμένων αυτών, έστω και αν αφορούν σε λεπτομέρειες, συμπληρώνουν η μία την άλλη αλλά και την αποσπασματική εικόνα των βακχικών μυστηρίων και των μυστών του Διονύσου.

Ο Διόνυσος όμως δεν έχει ένα, αλλά πολλά προσώπια. Η «εύχαρις» και αισιόδοξη αυτή αντίληψη για τη μεταθανάτια ζωή και την αθανασία των μυστών του είναι η μία όψη του νομίματος, «η εντός του τάφου» και συνεπώς λιγότερο «δημόσια» και πιο προσωπική. Η άλλη όψη, «η επί του τάφου» και συνεπώς «δημόσια», αποτελείται από μια ομάδα περίπου εβδομήντα πέντε επιτύμβιων στηλών με επιγραφές.²⁷ Αυτές ήταν τοποθετημένες πάνω στους τάφους μυστών του Διονύσου (σημειώνεται ότι σε κανέναν από τους τάφους αυτούς δεν έχει βρεθεί ενεπίγραφο επιστόμιο), προέρχονται από τη Μακεδονία, αλλά και από τη Θεσσαλία, τη Βοιωτία, την Πελοπόννησο, τη Ρόδο, τη Μ. Ασία, τη Θράκη και τη Ρώμη, και χρονολογούνται από τον 3^ο π.Χ. μέχρι τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Τα μοτίβα των κειμένων αυτών είναι τα συμβατικά διονυσιακά με αναφορές στο αμπέλι, το κρασί και το συμπόσιο, ή κοινά με τα μοτίβα των επιτύμβιων επιγραμμάτων: «παιδιά που πεθαίνουν άκαιρα», «γονείς απρηγόρητοι για τον θάνατο των παιδιών τους», «άνθρωποι απαισιόδοξοι μπροστά στον θάνατο». Η σωτηρία και η επιβίωση που αναμένουν από τον Διόνυσο οι μύστες στις επιτύμβιες επιγραφές δεν αφορά την μετά θάνατον ζωή, αλλά αυτή που έχουν ζήσει, ενώ υπάρχουν ακόμη και παραδείγματα με έντονα επικριτικό αλλά και κυνικό ύφος, εξαιτίας του ότι ο θεός δεν προστάτεψε τους ίδιους ή τα παιδιά τους, ή δεν τους έσωσε από πρόωφο ή άδικο θάνατο.

Μεταξύ όμως των δύο αυτών αντιθετικών αντιλήψεων των οπαδών του Διονύσου για τα επίγεια και τα επέκεινα, ή πιθανόν και πέραν των αντιλήψεων αυτών, υπάρχουν ασφαλώς περισσότερα παραδείγματα

7. Μαινάδα, μέλος του Διονυσιακού θιάσου. Αρ. κατ. 104

των οποίων οι εσχατολογικές προεκτάσεις ή συνδηλώσεις φαίνονται ενδεχομένως αναπόφευκτες, έστω και αν οι μεταθανάτιες δοξασίες των συγκεκριμένων νεκρών δεν είναι ευδιάγνωστες, εκτός ίσως από τη γενική εικόνα των τάφων η οποία απηχεί «διονυσιακά» συμπραζόμενα (εικ. 7). Όλα αυτά συναποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα όχι ομοιογένειας, όπως είναι αναμενόμενο για τους μυημένους στην ίδια ή παρεμφερή μυστηριακή λατρεία, αλλά εξατομίκευσης της ιδεολογίας των νεκρών για το επέκεινα.

Όλες αυτές οι διαφορετικές απαντήσεις – επιτάφιας, εντάφιας και άλλες – στον θάνατο και τα μετά θάνατον υπογραμμίζουν το γεγονός ότι οι θρησκευτικές συμπεριφορές και ιδεολογίες, όχι μόνον εντός μίας πόλης

αλλά και εντός μίας ειδικής ομάδας μυστών, δεν χρειάζεται ούτε μπορούν πάντοτε να συμμορφώνονται με ταυτώσιμες πρακτικές. Τα μέχρι τώρα δεδομένα της έρευνας αποκαλύπτουν μία ερμηνευτική ένταση και μία δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ τοπικής και πανελληνίας, κεντρικής και περιφερειακής τελετουργίας και μυστηριακής λατρείας, ταφικής πρακτικής και ιδεολογίας, συστημάτων κατανόησης της μετά θάνατον ζωής. Και ασφαλώς δεν είναι απορίας άξιο αν ο κάθε νεκρός, ακόμα και στην περίπτωση που ανήκε σε μια συγκεκριμένη εσχατολογικής αντίληψης και ιδεολογίας ομάδα, αντιμετώπιζε με τον δικό του προσωπικό, μερικές φορές ίσως και ιδιόρρυθμο τρόπο την κορυφαία στιγμή της ζωής του, τη μετάβασή του από τη ζωή στον θάνατο.

- ¹ Η παρούσα συμβολή συνιστά προσαρμογή του Τζιφόρουλος 2012. Βλ. επίσης Graf και Johnston 2007· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008 και τις μελέτες στο Edmonds (επιμ.) 2011.
- ² Burkert 1987.
- ³ Henrichs 1998 και 2000, όπου αποδεικνύει ότι στις τελετές τα δρώμενα είναι πιο σημαντικά από τα λεγόμενα σε αντίθεση με τις τραγωδίες όπου τα δεύτερα είναι σημαντικότερα των πρώτων. Βλ. επίσης Graf και Johnston 2007, 94–164· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 227–40· Riedweg 2011· Faraone 2011· Calame 2011 και Obbink 2011.
- ⁴ Για τους ιερούς λόγους βλ. Graf 2011· Dousa 2011· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2011· Edmonds 2011γ· Riedweg 2011· Faraone 2011. Ο Baumgarten (1998) έχει παρουσιάσει μία σημαντική συμβολή στη μελέτη των θρησκευτικών κειμένων όπως τις προφητείες, την «ορφική» γραμματεία, τους ιερούς λόγους στις μυστηριακές λατρείες, τους δύο ιερούς λόγους που αποδίδονται στον Πυθαγόρα και τα «αιγυπτιαζόντα» ιερά κείμενα. Πρόκειται για μία ανάμειξη διαφορετικών πραγμάτων, υπογραμμίζει ωστόσο την ποικιλία στη μορφή αλλά και τους σκοπούς των λεγόμενων θρησκευτικών κειμένων. Όπως έχουν υποστηρίξει οι Robert Parker (2000) και Albert Henrichs (2003a and 2003b), οι όροι *ιερός λόγος*, *ιερά ανάγραφή*, *ιερός χρησμός*, και άλλες παρόμοιες δεν είναι ταυτώσιμες έννοιες όπως ακριβώς οι θεογονίες, οι ύμνοι, οι θρησκευτικοί κανόνες, οι χρησμοί και ένας αριθμός άλλων κειμένων είναι διαφορετικές οντότητες. Όλα όμως συναποτελούν αυτό που θα ονομάζαμε κώδικα θρησκευτικών κειμένων.
- ⁵ Για τα επίθετα αυτά βλ. De Heer 1969 και McDonald 1978, 10–36. Για τις απόψεις σχετικά με τον θάνατο και την άλλη ζωή σε όλη την Μεσόγειο βλ. τις μελέτες στο Bremer, Hout και Peters 1994.
- ⁶ Για τις δημοσιεύσεις των επιστομίων βλ. Zuntz 1971· Bernabé 2005· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008· Graf και Johnston 2007· Τζιφόρουλος 2010· Edmonds 2011β.
- ⁷ Για τον όρο *επιστόμιον* και το σχήμα του βλ. Δεσποίνη 1998· Dickie 1995, 84–86 και Τζιφόρουλος 2010, 67–76.
- ⁸ Burkert 1985, 276–304· Burkert 1987, *passim*· τις συμβολές στο Cosmopoulos (επιμ.) 2003 και Johnston 2004.
- ⁹ Η καλύτερη και πειστικότερη έκθεση πάνω σε αυτό είναι το Parker 1995, 483–510 με προγενέστερη βιβλιογραφία· και Bremmer 1994, 84–97. Βλ. ακόμη Graf 1993· Brisson 1995· Burkert 1993, 1998 και 2004· Bernabé 2005· Riedweg 2011· Cole 1980, 1993, 2003· Bremmer 1991 και 2002, 11–26· Sorel 2002· Edmonds 2004· Parker και Stamatopoulou 2004· Ferrari 2007, 115–65· Graf και Johnston 2007· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008· Drew Griffith 2008, 77–93· Calame 2009, 177–228 και 2011· Τζιφόρουλος 2010· Graf 2011· Dousa 2011· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2011· Edmonds 2011α and 2011γ.
- ¹⁰ Για τον Πυθαγόρα βλ. Kahn 2001 και Riedweg 2005 με προγενέστερη βιβλιογραφία.
- ¹¹ Βλ. τη σημαντική συζήτηση στο Segal 1990· Graf 1993· Cole 1993· Burkert 1987· Burkert 1993· Burkert 2004, 71–124· Bremmer 2002· Detienne 2003· Edmonds 2004· Cosmopoulos (επιμ.) 2003 (ιδ. τις συμβολές των S.G. Cole και N.D. Robertson)· Graf και Johnston 2007 και τις

- συμβολές στο Edmonds (επιμ.) 2011.
- ¹² Παπαχατζής 1986· Guthrie 1993· Γκάρτζιου-Τάττη 1999 και την βιβλιογραφία στον αρ. 31· Graf και Johnston 2007, 165–84.
- ¹³ Graf και Johnston 2007, 165–74.
- ¹⁴ Για την ταξινόμηση βλ. Τζιφόρουλος 2010, 93–101 και Graf 2011.
- ¹⁵ Graf 1993, 250–51.
- ¹⁶ Βλ. Τζιφόρουλος 2010, 101–15.
- ¹⁷ Στο Graf και Johnston 2007, 137–64· B Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 9–178 και 2011· Riedweg 2011.
- ¹⁸ Η Emily Vermeule (1979, 57–58, σημ. στη σελ. 57) το έχει θέσει ορθά: «σε πολλούς πολιτισμούς λέγεται ότι οι νεκροί είναι διψασμένοι και ότι η επικοινωνία μαζί τους συνήθως γίνεται μέσω πρόποσης και χοής παρά μέσω του φαγητού.»
- ¹⁹ Herrero de Jáuregui 2011. Για την εξαιρετική δήλωση και τις ανθρωπολογικές της διαστάσεις βλ. Betz 2011· κατά τον Bremmer (1999, 81) αυτή είναι «παραδοσιακά μία αδύνατη δήλωση για θνητό» η οποία συνδέεται «πιθανώς με την τελική φάση της διαδικασίας μετενοάρκωσης».
- ²⁰ Dieterich 1969, 95–100· Guthrie 1993, 177–78· Nagy 1979, 167–71· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 29–35.
- ²¹ Ο Verbruggen (1981, 90–91) έχει επίσης προτείνει ότι το κυπαρίσσι και η πηγή ίσως έχουν τις ρίζες τους στην Κρήτη. Ο Comparetti (1910, 34) θεώρησε ότι η λευκή κυπαρίσσοσ ταυτίζεται με την λευκά· αλλά ο Guthrie (1993, 182 και 192 αρ. 16) ήταν διστακτικός. Pugliese Carratelli 2001, 57–58· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 25–28· Graf και Johnston 2007, 108–09.
- ²² Ο σαφής αυτός συμβολισμός ίσως επηρέασε τη σύγχρονη ή υστερότερη πρακτική της κατασκευής φερέτρων από ξύλο κυπαρισσιού (πρακτική που ο Θουκυδίδης σημειώνει για την Αθήνα 2.34.3: λάρνακας κυπαρισσίνας). Για μία τέτοια λάρνακα καλυμμένη από φύλλα αργύρου από τη Μακεδονία βλ. Τοιμπίδου-Αυλωνίτη 2000. Ο Πλάτων (*Νόμοι* 741c–d) προτείνει να καταγραφούν με λεπτομέρεια οι νόμοι και οι κανόνες που αφορούν στις «αναμνήσεις του κυπαρισσιού» (κυπαριττίνας μνήμας) ώστε να χρησιμοποιούνται από τις ιέρειες· σύγκρινε επίσης τα σχόλια στο FGrHist IV A 3 F22 (1026: Έρμπος της Σμύρνης), σελίδες 249–52 για τον συμβολισμό του κυπαρισσιού και τους «Πυθαγόρειους» συσχετισμούς του.
- ²³ Για τις τελετές πίσω από τα κείμενα των ελασμάτων και των επιστομίων και για την τελεολογία τους βλ. πιο πάνω σημ. 3, 4, 9, και 17.
- ²⁴ Edmonds 2004, 46–55.
- ²⁵ Merkelbach 1995, 147–81, 328–31, 343–46· τα μικρά τελετουργικά δρώμενα περιελάμβαναν μιμήσεις θεών από ιερείς, θεατρικές συσκευές και μηχανές κ.λπ.
- ²⁶ Οι Graf και Johnston (2007, 109–11) εξηγούν τις τοπογραφικές διαφορές ως πιθανή ανακάλυψη ενός ορφεοτελεστή που ισχυριζόταν ότι κατείχε την ορθή γνώση της τοπογραφίας του Κάτω Κόσμου· αυτό δεν θα πρέπει να εξαιρεί ένα τοπικό περιβάλλον για το κείμενο που χαράσσονταν.
- ²⁷ Βλ. την σχετική συζήτηση στο Cole 1993.

93. Έλασμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.

Χρυσός, Υ 1 εκ. Πλ. 5,6 εκ. Π. μικρότερο του 1 χλσ.

ΥΓ 0,6-1,5 χλσ. Β 0,3 γρ.

Από τάφο των εκτεταμένων νεκροταφείων Β της Ελεύθερας Κρήτης, κοντά στη Λαγκά και την Αλφά και τις θέσεις Μνήματα και Αγία Ελέσσα.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 633-11040

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Πολύ λεπτό ορθογώνιο έλασμα/επιστόμιον διατηρείται σε άριστη κατάσταση με λίγες τοακίσεις. Δεν υπάρχουν πτυχώσεις που να δηλώνουν ότι είχε διπλωθεί ή τυλιχθεί.

ΔΙΨΑΙΑΥΟΣΕΓΩΚΑΙΑΠΟΛΛΥΜΑΙΑΛΛΑΠΙΕΜΟΙ
ΚΡΑΝΑΣΑΙΕΙΡΩΕΠΙΔΕΞΙΑΤΗΚΥΦΑΡΙΖΟΣ

3 ΤΙΣΔΕΖΙΠΩΔΕΖΙΓΑΣΥΙΟΣΗΜΙΚΑΙΩΡΑΝΩ
ΑΣΤΕΡΟΕΝΤΟΣ

δίψαι αὔος ἐγὼ καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλλὰ πιε<μ> μοι
κράνας αἰερώ ἐπὶ δεξιά· τῆ, κυφάριζος.

3 τίς δ' ἐξί; πῶ δ' ἐξί; Γᾶς υἱός ἡμι καὶ Ωρανῶ
ἄστερόεντος.

Από τη δίψα στέγνωσα και χάνομαι, αλλά δώστε μου να πιω | από την αστεϊρευτη πηγή στα δεξιά· εκεί! Το κυπαρίσσι. | «Ποιος είσαι;» «Από πού είσαι;» «Είμαι ο γιος της Γης | και του έναστρου Ουρανού».

Τα γράμματα έχουν χαραχθεί με επιμέλεια. Ο χαρακτήρας προσπαθεί να καλύψει ολόκληρη την επιφάνεια του *επιστομίου*, λαμβάνοντας υπόψη τον χωρισμό των συλλαβών, και στοιχίζει στο μέσον περίπου του κειμένου την τελευταία λέξη (στίχος 4).

Το κείμενο αποτελείται από δύο δακτυλικά εξάμετρα (στίχοι 1-2), δύο παλιμβάκχειους ή ρυθμικό πεζό λόγο (οι δύο ερωτήσεις στην αρχή του στίχου 3) και από δακτυλικό ρυθμό (στίχοι 2-3).

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Τα πολύ λεπτά ενεπίγραφα φύλλα χρυσού αυτής της κατηγορίας τοποθετούνταν πάνω στα χείλη, στο στήθος ή την παλάμη του νεκρού, είτε διπλωμένα ή τυλιγμένα μέσα στο στόμα του, για να αποκαλύπτουν στους θεούς του κάτω κόσμου τις κατάλληλες λέξεις. Με την απόδειξη αυτή ο νεκρός αναγνωριζόταν ως μύστης και διεκδικούσε την είσοδό του στον ξεχωριστό χώρο που προοριζόταν αποκλειστικά για τους μύστες στον κάτω κόσμο, σύμφωνα με τις υποσχέσεις που είχε λάβει κατά την εν ζωή μύσησή του.

Το κείμενο του συγκεκριμένου ελάσματος είναι το Β3 σύμφωνα με την ταξινόμηση των έως σήμερα 46 δημοσιευμένων βακχικών-ορφικών ελασμάτων. Πρόκειται για την συντομευμένη εκδοχή των 13 κειμένων που συνιστούν την κατηγορία Β (βλ. επίσης αρ. κατ. 94-98). Αναφέρει την κατάσταση του νεκρού και μία σύντομη στιχομυθία αναγνώρισης ανάμεσα στον μύστη και τους θεούς του κάτω κόσμου. Το αιγιματικό αυτό κείμενο γίνεται κατανοητό εντός του συμφραστικού πλαισίου των εκτενέστερων κειμένων της κατηγορίας (Β1-2 και Β10-11) των οποίων μάλλον συνιστά σύνοψη. Τα εκτενέστερα κείμενα περιλαμβάνουν πληροφορίες όπως οδηγίες για τους μύστες σχετικές με την τοπογραφία του κάτω κόσμου αλλά και την τύχη του μύστη μετά τον σύντομο διάλογο της αναγνώρισης. Προφανώς, το πλήρες ιερό κείμενο (*ιερός* λόγος) θεωρείτο ευκόλως εννοούμενο και έτσι δεν ήταν πάντοτε απαραίτητο να χαράσσεται ολόκληρο στα μικρά χρυσά ελάσματα για να επιτευχθεί ο στόχος, δηλαδή η είσοδος του μύστη στην παραδεισιακή ζωή μετά θάνατον.

Pugliese Carratelli 2001, 78-79 αρ. IB1· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 253 αρ. L5a· Bernabé 2004, 2005, fr. 478· Graf και Johnston 2007, 20-21 αρ. 10· Tzifopoulos 2010, 9-11 αρ. 1· Edmonds (επιμ.) 2011, 25.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

94. Έλασμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.

Χρυσός, Υ 1,3 εκ. Πλ. 6,2 εκ. Π μικρότερο του 1 χλσ.

ΥΓ 1-1,5 χλσ. Β 0,4 γρ.

Από τάφο των εκτεταμένων νεκροταφείων Β της Ελεύθερας Κρήτης, κοντά στη Λαγκά και την Αλφά και τις θέσεις Μνήματα και Αγία Ελέσσα.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 632-11039

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Πολύ λεπτό ορθογώνιο έλασμα / επιστόμιον διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση με ασήμαντες τσακίσεις. Δύο τουλάχιστον πτυχώσεις δηλώνουν ότι ήταν διπλωμένο

ΔΙΨΑΙΑΥΟΣΕΓΩΚΑΙΑΠΟΛΛΥΜΑΜΑΙΑΛΛΑΠΙΕΜΟΙ
ΚΡΑΝΑΣΑΙΕΙΡΩΕΠΙΔΕΞΙΑΤΗΚΥΦΑΡΙΣΟΣ

3 ΤΙΣΔΕΣΙΠΩΔΕΣΙΓΑΣΥΙΟΣΗΜΙΚΑΙΩΡΑΝΩ
ΑΣΤΕΡΟΣΝΤΟΣ

δίψαι αἶδος ἐγὼ καὶ ἀπόλλυμα{μα}ι· ἀλλὰ πιέ<μ> μοι
κράνας αἰειρῶ ἐπὶ δεξιά· τῆ, κυφάριζος.

3 τίς δ' ἐξί; πῶ δ' ἐξί; Γᾶς υἱός ἤμι καὶ Ὁρανῶ
ἄστερό<ε>ντος.

Από τη δίψα στέγνωσα και χάνομαι, αλλά δώστε μου να πιω | από την αστείρευτη πηγή στα δεξιά· εκεί! Το κυπαρίσσι. | «Ποιος είσαι;» «Από πού είσαι;» «Είμαι ο γιος της Γης | και του έναστρου Ουρανού».

Τα γράμματα έχουν χαραχθεί με επιμέλεια. Ο χαρακτήρας προσπαθεί να καλύψει ολόκληρη την επιφάνεια του *επιστομίου*, λαμβάνοντας υπόψη τον χωρισμό των συλλαβών, και στοιχίζει στο μέσον περίπου του κειμένου την τελευταία λέξη στον στίχο 4.

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Για τη χρήση των ελασμάτων του τύπου βλ. αρ. κατ. 93. Το κείμενο είναι ταυτόσημο με αυτό των αρ. κατ. 93, 95-97 και παρόμοιο με το αρ. κατ. 98. Είναι το κείμενο Β4 σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων κειμένων.

Pugliese Carratelli 2001, 80 αρ. IB2· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 254 αρ. L5b· Bernabé 2004, 2005, fr. 479· Graf και Johnston 2007, 20-21 αρ. 11· Tzifopoulos 2010, 12-13 αρ. 2· Edmonds (επιμ.) 2011, 26.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

95. Έλασμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.

Χρυσός, Υ 0,75 εκ. Πλ. 5.4 εκ. Π μικρότερο του 1 χλσ.

ΥΓ 0,7-1 χλσ. Β 0,3 γρ.

Από τάφο των εκτεταμένων νεκροταφείων Β της Ελεύθερνας Κρήτης, κοντά στη Λαγκά και την Αλφά και τις θέσεις Μνήματα και Αγία Ελέσσα.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 634-11041

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Για τη χρήση των ελασμάτων του τύπου βλ. αρ. κατ. 93. Το κείμενο είναι ταυτόσημο με αυτό των αρ. κατ. 93, 94 και 96, 97 και παρόμοιο με το αρ. κατ. 98. Είναι το κείμενο Β5 σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων βακχικών-ορφικών κειμένων.

Pugliese Carratelli 2001, 81 αρ. IB3· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 254 αρ. L5c· Bernabé 2004, 2005, fr. 480· Graf και Johnston 2007, 22-23 αρ. 12· Tzifopoulos 2010, 13-15 αρ. 3· Edmonds (επιμ.) 2011, 27.

Πολύ λεπτό ορθογώνιο έλασμα / επιστόμιον διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση με εξαίρεση τοακίσεις και ασήμαντα σκιοίματα πάνω και κάτω. Δύο τουλάχιστον πτυχώσεις δηλώνουν ότι ήταν διπλωμένο.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

ΔΙΨΑΙΑΥΟΣΑΑΨΟΣΕΓΩΚΑΙΑΠΟΛΛΥΜΑΙΑΛΛΑΠΙΕΜΜΟΥ
ΚΡΑΝΑΣΛΙΕΝΑΩΕΠΙΔΕ[.]ΙΑΤΗΚΥΦΑΡΙΣΣΟΣ

3 ΤΙΣΔΕΣΙΠΩΔΕΣΙΓΑΣΥΙΟΣΗΜΚΑΙΩΡΑΝΩ
ΑΣΤΕΡΟΕΝΤ[.]Σ

δίψαι αῦδος {ααροσ} ἐγὼ καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλλὰ πιέμ μου
κράνας <α>ιενάω ἐπὶ δε[ξί]α· τῆ, κυφάρισζος.

3 τίς δ' ἐξί; πῶ δ' ἐξί; Γᾶς υἱός ἦμ<ι> καὶ Ὀρανῶ
ἄστερόεντ[ο]ς.

Από τη δίψα στέγνωσα και χάνομαι, αλλά (δώστε) μου να πιω | από την αστείρευτη πηγή στα δεξιά· εκεί! Το κυπαρίσσι. | «Ποιος είσαι;» «Από πού είσαι;» «Είμαι ο γιος της Γης | και του έναστρου Ουρανού.»

Τα γράμματα έχουν χαραχθεί αμελώς. Ο χαρακτήρας έχει κάνει μερικά λάθη ή παραλείψεις, επιχειρεί να καλύψει ολόκληρη την επιφάνεια του *επιστομίου*, λαμβάνοντας υπόψη τον χωρισμό των συλλαβών, και χαράσσει τους στίχους 3 και 4 με εσοχή δύο θέσεων γραμμάτων.

96. Έλασμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.

Χρυσός, Υ 1,2 εκ. Πλ. 4,8 εκ. Π μικρότερο του 1 χλσ.

ΥΓ 1-2 χλσ. Β 0,6 γρ.

Από τάφο των εκτεταμένων νεκροταφείων Β της Ελεύθερας Κρήτης, κοντά στη Λαγκά και την Αλφά και τις θέσεις Μνήματα και Αγία Ελέσσα.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή

Ε. Σταθάτου, 292

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Πολύ λεπτό ορθογώνιο έλασμα / επιστόμιον διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση με εξαίρεση ασημαντα σκισίματα πάνω και κάτω. Πολλές πτυχώσεις δηλώνουν ότι ήταν τυλιγμένο.

ΔΙΨΑΙΑΥΟΣΕΓΩΚΑΙΑΠΟΛΛΥΜΑΙΑΛΑΠΙΕΜΕΜΟΙ
ΚΡΑΝΑΙΠΡΩΠΔΕΞΙΑΤΗΚΥΦΑΡΙΖΟΣ

3 ΤΙΣΔΕΔΕΖΙΠΩΔΕΖΙΓΑΣΥΙΟΣΗΜΙΚΑΡΑΝΩ
ΑΣΤΕΡΟΕΝΤΟΣ

δίψαι αῶος ἐγὼ καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλ<λ>ὰ πιέμι {ε} μοι
κράνα<ς α>ί<ε>ιρ<ό>ω ἐπ<ι> δεξιά· τῆ, κυφάριζος.

3 τίς δ' ἐ {δε} ζ<ι>; πῶ δ' ἐζί; Γᾶς υἱός ἡμι κα<ι> Ὠ<ρανῶ>
ἀστερόεντος.

Από τη δίψα στέγνωσα και χάνομαι, αλλά δώστε μου να πω |
από την αστείρευτη πηγή στα δεξιά, εκεί! Το κυπαρίσσι. |
«Ποιος είσαι;» «Από πού είσαι;» «Είμαι ο γιος της Γης | και
του έναστρου Ουρανού.»

Τα γράμματα έχουν χαραχθεί με επιμέλεια και καλύπτουν μόνο τα πάνω 2/3 του επιστομίου. Ο χαρακτήρας έχει κάνει μερικά λάθη ή παραλείψεις και λαμβάνει υπόψη τον χωρισμό των συλλαβών.

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Για τη χρήση των ελασμάτων του τύπου βλ. αρ. κατ. 93. Το κείμενο είναι ταυτόσημο με αυτό των αρ. κατ. 93-95 και 97 και παρόμοιο με το αρ. κατ. 98. Είναι το κείμενο Β7 σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων βακχικών-ορφικών κειμένων. Pugliese Carratelli 2001, 84 αρ. IB5· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 255 αρ. L5ε· Bernabé 2004, 2005, fr. 482· Graf και Johnston 2007, 22-23 αρ. 13· Tzifopoulos 2010, 17-19 αρ. 5· Edmonds (επιμ.) 2011, 28.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

97. Έλασμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.

Χρυσός, Υ 1,2 εκ. Πλ. 4,8 εκ. Π μικρότερο του 1 χλσ.

ΥΓ 1-2 χλσ. Β 0,8 γρ.

Από τάφο των εκτεταμένων νεκροταφείων Β της Ελεύθερας Κρήτης, κοντά στη Λαγκά και την Αλφά και τις θέσεις Μνήματα και Αγία Ελέσσα.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο,

Συλλογή Ε. Σταθάτου, 293

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Πολύ λεπτό ορθογώνιο έλασμα / επιστόμιον σε δύο συναρμόζοντα τμήματα διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση, με εξαίρεση ασήμαντα σκισίματα και τσακίσεις. Πολλές πτυχώσεις δηλώνουν ότι ήταν τυλιγμένο.

ΔΙΨΑΑΑΥΟΣΕΓΩΚΑΙΑΠΟΛΥΜΑΙΑΛ
 ΛΑΠΕΜΜΟΚΡΑΝΑΣΑΙΕΝΑΩΕΠΙΔ
 3 ΞΙΑΤΗΚΥΦΑΡΙΖΟΣΤΙΣΔΕΖΙΠΩ
 ΔΖΙΓΑΣΥΙΟΣΙΜΙΚΑΙΩΡΑΝΩΑΣΤΕΡΟ
 ΕΝΤΟΣΣ

δίψα {α} αὔος ἐγὼ καὶ ἀπόλ<λ>νμαι· ἀλ-
 λά π<ι>έμ μο<ι> κράνας αἰενάω ἐπί δ-
 3 <ε>ξιά· τῆ, κυφάριζος. τίς δ' ἐξί; πῶ
 δ' <ε>ξί; Γᾶς υἱός ἴμι καὶ Ὀρανῶ ἄστερό-
 εντος {σ}.

Από τη δίψα στέγνωσα και χάνομαι, αλλά (δώστε) μου να πιω | από την αστείρευτη πηγή στα δεξιά: εκεί! Το κυπαρίσσι. | «Ποιος είσαι;» «Από πού είσαι;» «Είμαι ο γιος της Γης | και του έναστρου Ουρανού.»

Τα γράμματα έχουν χαραχθεί αμελώς και οι στίχοι δεν είναι σε ευθεία. Κάποιες κεραίες των γραμμάτων προεκτείνονται ή ενώνονται με το επόμενο γράμμα δίνοντας την εντύπωση χειρόγραφης χάραξης. Υπάρχουν μερικά λάθη ή παραλείψεις. Ο χαρακτήρας καλύπτει όλη την επιφάνεια του ελάσματος, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τον χωρισμό των συλλαβών (στίχοι 2-3). Στην αρχή των στίχων 3 και 4 φαίνεται ότι σκόπιμα υπάρχει κενό ενός γράμματος.

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Για τη χρήση των ελασμάτων του τύπου βλ. αρ. κατ. 93. Το κείμενο είναι ταυτόσημο με αυτό των αρ. κατ. 93-96 και παρόμοιο με το αρ. κατ. 98. Είναι το κείμενο Β8 σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων βακχικών-ορφικών κειμένων. Pugliese Carratelli 2001, 85 αρ. IB6· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 255 αρ. L5f· Bernabé 2004, 2005, fr. 483· Graf και Johnston 2007, 24-25 αρ. 14· Tzifopoulos 2010, 19-21 αρ. 6· Edmonds (επιμ.) 2011, 28.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

98. Έλασμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.

Χρυσός, Υ 1,45 εκ. Πλ. 2,35 εκ. Π μικρότερο από 1 χλσ.

ΥΓ 2-3 χλσ. Β 0,1 γρ.

Από τάφο των εκτεταμένων νεκροταφείων Β της Ελεύθερας Κρήτης, κοντά στη Λαγκά και την Αλφά και τις θέσεις Μνήματα και Αγία Ελέσσα.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Χρ1651

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Πολύ λεπτό ορθογώνιο έλασμα / επιστόμιον διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση. Ελλείπει μόνο η άνω αριστερή γωνία. Εντοπίστηκε μαζί με τα άλλα ελάσματα/επιστόμια της Κρήτης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. κατ. 93-97) κατά την επανεξέτασή τους.

ΔΙΨΑΙΤΟΙΕ

ΙΤΟΣΠΑΡΑ

3 ΠΟΛΛΥΤΑΙ

ΑΛΔΠΙΕΝΕ

ΚΡΑΝΑΣΑΠΩ.

δίψαι τοσις Ε

ΙΤΟΣ παρα-

3 πόλλυται.

άλ<λ>ά πένε (πιέν<αι> vel πιέν έ(μοί))

κράνας άπο?

Από τη δίψα εσύ (ή σίγουρα αυτός/εγώ) ...| ... αυτός/ή

| χάνεται. Αλλά (δώστε) (μου) να πιώ | από την πηγή.

Τα γράμματα έχουν χαραχθεί αμελώς και ο χαρακτήρας προσπαθεί να καλύψει ολόκληρη την επιφάνεια του επιστομίου.

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Για τη χρήση των ελασμάτων του τύπου βλ. αρ. κατ. 93. Το κείμενο είναι παρόμοιο με αυτό των αρ. κατ. 93-97. Πρόκειται για ένα νέο κείμενο της κατηγορίας Β, το Β13, σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων βακχικών-ορφικών κειμένων. Φαίνεται ότι συνιστά μία ακόμη συνοπτικότερη εκδοχή των σύντομων κειμένων (Β3-Β9 και Β12) της κατηγορίας Β.

Λόγω περιορισμένου χώρου, η δημοσίευση του νέου κειμένου είναι προκαταρκτική.

Tzifopoulos 2010· Edmonds (επιμ.) 2011.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

100. Έλασμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.

Χρυσός, Υ 1,1 εκ. Πλ. 4 εκ. Π μικρότερο του 1 γλσ.

ΥΓ 1,5-2 γλσ. Β 0,3 γρ.

Από τάφο των εκτεταμένων νεκροταφείων Β της
Ελεύθερνας Κρήτης, κοντά στη Λαγκά και την Αλφά
και τις θέσεις Μνήματα και Αγία Ελέσσα.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 635-11042

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Pugliese Carratelli 2001, 121-22· Bernabé και Jiménez San
Cristóbal 2008, 267 αρ. L15· Bernabé 2004, 2005, fr. 495· Graf
και Johnston 2007, 24-25 αρ. 15· Tzifopoulos 2010, 21-23 αρ. 7·
Edmonds (επιμ.) 2011, 39.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

Πολύ λεπτό ορθογώνιο έλασμα / επιστόμιον. Ελλείπει το αριστερό 1/3
τιμήμα. Διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση, με εξαίρεση ασημαντα
οκισίματα πάνω και κάτω και τσακίσεις. Δεν υπάρχουν πτυχώσεις/
πτυχές που να δηλώνουν ότι είχε διπλωθεί ή τυλιχθεί.

Τ Ω Ν Ι Κ Α Ι Φ
Ο Π Ο Ν Ε Ι Χ Α Ι Ρ Ε Ν

[Πλού]τωνι καὶ Φ-
[ερσ]οπόνει χαίρεν.

Τα γράμματα έχουν χαραχθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια. Για τη
στοίχιση του κειμένου στο κέντρο, όπως συνάγεται από τη δεξιά
πλευρά όπου σκόπιμα υπάρχει κενό ενός γράμματος, ο χαρακτήρας
δεν λαμβάνει υπόψη τον χωρισμό των συλλαβών.

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Για τη χρήση των ελασμάτων της κατηγορίας βλ. αρ. κατ. 93.
Σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων
βακχικών-ορφικών ελασμάτων, το κείμενο είναι το Ε2 και ανήκει
στην πέμπτη κατηγορία την οποία συγκροτούν πέντε σύντομα
κείμενα, κάθε κείμενο και μία φράση χαιρετισμού. Το σύντομο
κείμενο, όπου ο νεκρός χαιρετά (*χαίρειν*) τον Άδη και την Περσεφό-
νη, γίνεται κατανοητό εντός του συμφραστικού πλαισίου των
εκτενέστερων κειμένων της ομάδας Α και ίσως και της ομάδας
Β, όπου εμφανίζεται επίσης ο τύπος του χαιρετισμού με το ρήμα
χαίρειν. Η χάραξη μόνον του χαιρετισμού κατά τα φαινόμενα
θεωρήθηκε επαρκής για την αναγνώριση του συγκεκριμένου
νεκρού ως μύστη από τις θεότητες του κάτω κόσμου (βλ. επίσης
αρ. κατ. 101).

103. Έλασμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

325–300 π.Χ.

Χρυσός, Υ 0,6 εκ. Πλ. 4,2 εκ. Π μικρότερο του 1 χλσ.

ΥΓ 1,5–3 χλσ. Β 0,0 γρ.

Από τάφο του νεκροταφείου στη θέση Παλαιοκαταχάς της σύγχρονης Μεθώνης Πιερίας

Κατερίνη, ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών

και Κλασικών Αρχαιοτήτων – Αρχαιολογικό Μουσείο

Θεσσαλονίκης, Πυ 52

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

ΑΔ 41 (1986) Χρονικά, 142–43 [Μ. Μπέσιος]· SEG 40.541· SEG 45.777· Χατζόπουλος 2001, 161 και σημ. 11, 13–15· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 267–69 αρ. L16h· Bernabé 2004, 2005, fr. 496h· Graf και Johnston 2007, 44–45 αρ. 35· Tzifopoulos 2010, 34–35 αρ. 15· Edmonds (επιμ.) 2011, 39.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

Πολύ λεπτό ορθογώνιο έλασμα/ επιστόμιον διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση με ασημαντα σκισίματα και τσακίσεις.

Βουλομάγα ή Φυλομάγα.

Βουλομάγα ή Φυλομάγα (= Φυλομάχη).

Τα γράμματα έχουν χαραχθεί με επιμέλεια και καλύπτουν ολόκληρη την επιφάνεια του *επιστομίου*. Ο χαρακτήρας μάλλον χάραξε είτε ένα βήτα και ακολούθως ένα μικρό όμικρον τα οποία διόρθωσε σε φι είτε αντίστροφα.

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Εντοπίστηκε πάνω στο στήθος της νεκρής. Για τον τάφο βλ. αρ. κατ. 104. Για τη χρήση των ελασμάτων βλ. αρ. κατ. 93. Σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων βακχικών-ορφικών ελασμάτων, το κείμενο είναι το F3 και ανήκει στην έκτη κατηγορία την οποία συγκροτούν κείμενα με το όνομα του νεκρού ή τη λέξη *μύστης* ή συνδυασμό των δύο. Αυτά τα μονόστιχα κείμενα (βλ. και αρ. κατ. 107, 108) γίνονται κατανοητά εάν συσχεπισθούν με τα κείμενα της κατηγορίας E (βλ. αρ. κατ. 100–102) των οποίων φαίνεται ότι αποτελούν συνοπτική μορφή, αφού παραλείπουν τη χάραξη του χαιρετισμού με το ρήμα *χαίρειν* ως ευκόλως εννοούμενου. Η φράση του χαιρετισμού εμφανίζεται επίσης στα εκτενέστερα κείμενα της κατηγορίας A και ίσως της κατηγορίας B.

105. **Νόμισμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο**

348–328 π.Χ.

Χρυσός, Δ 1 εκ. ΥΓ 1–2 γλσ. Β 0,0 γρ.

Από τον λακκοειδή τάφο 8 του Ν νεκροταφείου της Πύδνας, οικόπεδο Κ. Χρυσοχοϊδη, θέση Αλυκές Κίτρος Πιερίας.

Κατερίνη, ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων – Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Πν 778

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Νόμισμα / *επιστόμιον* διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση. Η επιφάνεια του νομίσματος έχει λειανθεί ελαφρά ώστε να χαραχθεί το όνομα του νεκρού (σε δύο στίχους) και στις δύο όψεις. Η λείανση είναι ορατή στο άνω τμήμα του οπισθότυπου, όπου τα τέσσερα πρώτα γράμματα της επιγραφής (Φιλίππου), πάνω από τα οποία χαραχθηκε το όνομα του νεκρού, διακρίνονται ακόμη.

Εμπροσθότυπος Ἄνδρων.

Οπισθότυπος Ἄνδρων.

Ἄνδρων

Τα γράμματα είναι επιμελημένα, ιδιαίτερα στον στίχο 1.

Το χρυσό νόμισμα είναι τρημιόβολον (1/8) στατήρα Φιλίππου Β'. Η χάραξη του ονόματος από τεχνικής άποψης δεν μπορεί να θεωρηθεί χάραγμα/graffito ούτε να χαρακτηρίσει το νόμισμα ως επκεκομμένο.

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Βρέθηκε στην περιοχή του κρανίου του νεκρού. Το κείμενο είναι παρόμοιο με το αρ. κατ. 103 και είναι το F8 σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων βακχικών-ορφικών κειμένων. Αυτό και το επόμενο (αρ. κατ. 106) είναι μέχρι στιγμής

μοναδικά (η χάραξη σε νομίσματα είναι εξαιρετικά σπάνια) με την έννοια ότι το χρυσό νόμισμα με χαραγμένο το όνομα του νεκρού εξυπηρετεί ταυτόχρονα δύο ανάγκες του νεκρού, την εντάφεια πρακτική του χαρώνειου οβολου και αυτή του ενεπίγραφου *επιστομίου*.

ΑΔ 41 (1986) Χρονικά, 142–43 [Μ. Μπέσιος]· SEG 40.541· SEG 45.777· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 270 αρ. S3a· Bernabé 2004, 2005, fr. 496h· Graf και Johnston 2007, 28 αρ. 18· Tzifopoulos 2010, 32–33 αρ. 13· Edmonds (επιμ.) 2011, 39.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

106. Νόμισμα με Βακχικό-Ορφικό κείμενο

348–328 π.Χ.

Χρυσός, Δ 1,1 εκ. ΥΓ 1,2–2,8 εκ.

Από τον κιβωτιόσημο τάφο 29 του Ν νεκροταφείου της Πύδνας, οικόπεδο Κ. Χρυσοχοΐδη, θέση Αλυκές Κίτρους Πιερίας

Κατερίνη, ΚΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και

Κλασικών Αρχαιοτήτων – Αρχαιολογικό Μουσείο

Θεσσαλονίκης, Πυ 779

Photo © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

Μπέσιος 1992, 247· SEG 45.803· Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008, 270 αρ. S3b· Bernabé 2004, 2005, fr. 496h· Graf και Johnston 2007, 28 αρ. 18· Tzifopoulos 2010, 32–34 αρ. 14· Edmonds (επιμ.) 2011, 39.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

Νόμισμα / *επιστόμιον* διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση. Υπέστη τέτοια λείανση ώστε ο εμπροσθότυπος και ο οπισθότυπος διακρίνονται ελάχιστα. Το όνομα της νεκρής έχει χαραχθεί σε δύο στίχους στο κάτω τμήμα του εμπροσθότυπου. Στον στίχο 2 το κάτω μισό της δεξιάς κάθετης κεραίας του Η λείπει λόγω έλλειψης χώρου.

Εμπροσθότυπος Ξενα-
ρίστη.

Ξεναρίστη

Τα γράμματα είναι παρόμοια με εκείνα του αρ. κατ. 105.

Το χρυσό νόμισμα είναι τρημιόβολον (1/8) στατήρα Φιλίππου Β΄. Για τη χάραξη βλ. το αρ. κατ. 105.

Παρατηρήσεις – Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Βρέθηκε στην περιοχή του κρανίου της νεκρής. Το κείμενο είναι παρόμοιο με αυτό του αρ. κατ. 103 και είναι το F9 σύμφωνα με την ταξινόμηση των 46 έως σήμερα δημοσιευμένων βακχικών-ορφικών κειμένων.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AD	<i>Αρχαιολογικό Δελτίο</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίδα</i>
AEMΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
Αρχαιολογία	<i>Αρχαιολογία και Τέχνες</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
Το Μουσείον	<i>Το Μουσείον. Περιοδική Έκδοση του Κέντρου Μουσειακών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
ABSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
ABV	J. D. Beazley. <i>Attic Black-Figure Vase Painters</i> . Oxford, 1956.
Add ²	T. Carpenter, T. Mannackn και M. Mendoca. <i>Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV² and Paralipomena</i> . Oxford, 1989.
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
Anatolia	<i>Anatolia. Revue annuelle de l'Institut d'archéologie de l'Université d'Ankara</i>
AntK	<i>Antike Kunst</i>
ARV ²	J. D. Beazley. <i>Attic Red-Figure Vase-Painters</i> . Oxford, 1963.
AthMitt	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts: Athenische Abteilung</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAPD	<i>Beazley Archive Pottery Database</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BMCr	<i>Bryn Mawr Classical Review</i>
BMMA	<i>Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New York</i>
CAVI	<i>Corpus of Attic Vase Inscriptions</i>
CIA	<i>Classical Antiquity</i>
CIB	<i>The Classical Bulletin</i>
CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
GrRByzSt	<i>Greek, Roman, and Byzantine Studies</i>
IC	<i>Inscriptiones Creticae</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
HarStClPh	<i>Harvard Studies of Classical Philology</i>
HdArch	<i>Handbuch der Archäologie</i>
Hesperia	<i>Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
JBerlMus	<i>Jahrbuch der Berliner Museen</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MetMusBul	<i>The Metropolitan Museum of Art Bulletin</i>
MetMusSt	<i>Metropolitan Museum Studies</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien</i>
Para	J. D. Beazley. <i>Paralipomena: Additions to Attic Black-figure Vase-painters and to Attic Red-figure Vase-painters</i> . Oxford, 1971.
RAArtLouvain	<i>Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain</i>
RömMitt	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts: Römische Abteilung</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
TAPA	<i>Transactions of the American Philological Association</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρειωμένου 2000: Α. Ανδρειωμένου. «Η εξ Ακραιφίας στήλη Μνασθείου, έργον Φιλούργου – Το επίγραμμα.» *AE* 138 (2000): 81–127.
- Ανδρειωμένου 2012: Α. Ανδρειωμένου. «Η εξ Ακραιφίας στήλη Μνασθείου, έργον Φιλούργου. Σύγκριση με άλλα σύγχρονα της Αττικής έργα.» Στο *Athenaia* 3, *Neue Funde archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümern und Nekropolen, Internationales Symposium, Athen, 2.-3. November* 2007, επιμ. G. Kokkorou-Alevras, W.-D. Niemeier, 229–43. Munich, 2012.
- Ανδρόνικος 1960: Μ. Ανδρόνικος. «Horror vacui ή ο καλλιτεχνικός λόγος.» *AD* 16 (1960): 46–59.
- Ανδρόνικος 1962: Μ. Ανδρόνικος. «Ομηρικά και μυκηναϊκά έθιμα ταφής.» *Ελληνικά* 17 (1962): 40–64.
- Αρχαία Μακεδονία 1988: *Αρχαία Μακεδονία / Ancient Macedonia*. Αθήνα / Athens, 1988.
- Βασιλικού 1995: Ντ. Βασιλικού. *Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός*, [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ.152]. Αθήνα, 1995.
- Βελισσαροπούλου 1984: Γ. Βελισσαροπούλου. «Η ποιή του θανάτου.» *Αρχαιολογία* 11 (1984): 42–44.
- Βλίζος (επιμ.) 2004: Στ. Βλίζος, επιμ. *Ελληνική και Ρωμαϊκή Γλυπτική από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*. Αθήνα, 2004.
- Βοκοτοπούλου (επιμ.) 1993: Ι. Βοκοτοπούλου, επιμ. *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*. Αθήνα, 1993.
- Βοκοτοπούλου 1997: Ι. Βοκοτοπούλου. *Αργυρά και Χάλκινα Έργα Τέχνης στην αρχαιότητα*. Αθήνα, 1997.
- Γιαλούρη 1972: Α. Γιαλούρη. «Ουτίς με τυφλοί βλέφαρον.» *AE* 111 (1972): 127–32.
- Δαβάρας 1985: Κ. Δαβάρας. «Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου.» *AE* 124 (1985): 130–216.
- Δεληβορριάς 2007: Α. Δεληβορριάς. «Τα τρίμορφα ανάγλυφα για μια ακόμη φορά.» Στο *Αμύμονα Έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, επιμ. Ε. Σημαντώνη–Μπουρνιά, Α.Α. Λαιμού, Λ.Γ. Μενδώνη και Ν. Κούρου, 375–88. Αθήνα, 2007.
- Δεληβορριάς και Φωτόπουλος 1997: Α. Δεληβορριάς, Δ. Φωτόπουλος. *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*. Αθήνα, 1997.
- Δεσποίνη 1985: Αικ. Δεσποίνη. *Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης*. Αθήνα, 1985.
- Δεσποίνη 1987: Αικ. Δεσποίνη. «Παράσταση πλοίου σε χρυσό έλασμα από τη Σίνδο.» Στο *2nd International Symposium on ship construction in antiquity, Proceedings*, επιμ. Η. Tzalas, 135–40. Delphi, 1987.
- Δεσποίνη 1996: Αικ. Δεσποίνη. *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία χρυσά κοσμήματα*. Αθήνα, 1996.
- Δεσποίνη 1998: Αικ. Δεσποίνη. «Χρυσά Επιστόμια.» Στο *Μνείας Χάριν. Τόμος στη Μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη–Ακαμάτη, Κ. Τσακάλου–Τζαναβάρη, 65–80. Θεσσαλονίκη, 1998.
- Γκάρτζιου–Τάττη 1999: Α. Γκάρτζιου–Τάττη. «Θάνατος και ταφή του Ορφέα στη Μακεδονία και τη Θράκη.» Στο *Ancient Macedonia VI. Papers read at the Sixth International Symposium held in Thessaloniki, (October 15–19, 1996)*, τόμος 1, [Institute for Balkan Studies 272], 439–51. Θεσσαλονίκη, 1999.

- Ζαφειρόπουλος** 1953/54: Ν. Ζαφειρόπουλος. «Μαρμάρινη λήκυθος μετ' επιτυμβίου παραστάσεως.» *ΑΕ* 92-93B (1953/54): 237-46.
- Ζώση** 2002-03: Ε. Ζώση. «Πήλινα ομοιώματα ροδιών από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.» *Το Μουσείον* 3 (2002-03): 73-82.
- Θέμελης** 1994: Π. Θέμελης. «Ο Τάφος της ηλείας Φιλημήνας.» Στο *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογημένα Σύνολα – Εργαστήρια* (24-27 Σεπτεμβρίου 1991), 146-58. Θεσσαλονίκη, 1994.
- Θέμελης και Τουράτσογλου** 1997: Π.Γ. Θέμελης, Γ.Π. Τουράτσογλου. *Οι τάφοι του Δερβενίου*. Αθήνα, 1997.
- Θεοφανείδης** 1939-41: Β.Δ. Θεοφανείδης. «Νέα προσκτήματα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κατά τα έτη 1930, 1931 και 1932.» *ΑΕ* 78 (1939-41): 1-23.
- Ιγνατιάδου** 2011: Δ. Ιγνατιάδου. «Ο κρατήρ του Διονύσου και του επέκεινα/Il cratere di Dioniso e di aldidà/The krater of Dionysos and the great beyond.» Στο *Το δώρο του Διονύσου / Il dono di Dioniso/The gift of Dionysos*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Κεφαλίδου και Ε. Στεφανή, 146-51 και 244. Θεσσαλονίκη, 2011.
- Καββαδίας** 1889: Π. Καββαδίας. «Εισαγωγή ἀρχαίων ἐν τοῖς Μουσείοις I. Ἐθνικὸν Μουσείον.» *ΑΔ* (1889): 74-83.
- Καββαδίας** 1890-92: Π. Καββαδίας. *Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος Περιγραφικός*. Αθήνα, 1890-92.
- Καββαδίας** 2000: Γ.Γ. Καββαδίας. *Ο Ζωγράφος του Sabouroff*. Διδ. Διατρ. Αθήνα, 2000.
- Καββαδίας** 2010: Γ.Γ. Καββαδίας. «*Ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλου*. Ἔπος και αττική εικονογραφία.» Στο *Μύθοι, κείμενα, εικόνες. Ομηρικά έπη και αρχαία ελληνική τέχνη. Πρακτικά του ΙΑ' Διεθνούς Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, (Ιθάκη, 15-19 Σεπτεμβρίου 2009), επιμ. Ε. Walter-Καρούδη, 153-87. Ιθάκη, 2010.
- Κακριδής (επιμ.)** 1986: Ι.Θ. Κακριδής, επιμ. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμος 2: *Οι θεοί*. Αθήνα, 1986.
- Καλτσός** 1998: Ν.Ε. Καλτσός. *Άκανθος I. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*. Αθήνα, 1998.
- Καλτσός** 2001: Ν. Καλτσός. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*. Αθήνα, 2001.
- Καλτσός** 2002: Ν. Καλτσός. *Τα Γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κατάλογος*. Αθήνα, 2002.
- Καλτσός και Shapiro (επιμ.)** 2009: Ν. Καλτσός, Α. Shapiro, επιμ. *Γυναϊκὸν λατρείες. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*. Αθήνα, 2009.
- Καραπάνου και Κατακούτα** 2004: Σ. Καραπάνου, Στ. Κατακούτα. «Ευρήματα από τα νεκροταφεία του Πελινναίου.» Στο *Πρακτικά της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική* (17-23 Απριλίου 2000), 111-26. Βόλος, 2004.
- Καρούζου** 1964: Σ. Καρούζου. «Ἡρώες αγνοί» σ' έναν αττικό κρατήρα.» *ΑΔ* 19 Μελέτες (1964): 1-16.
- Καρούζου** 1967: Σ. Καρούζου. *Εθνικὸν Αρχαιολογικὸν Μουσείον. Συλλογή Γλυπτῶν. Περιγραφικὸς Κατάλογος*. Αθήνα, 1967.
- Καστριώτης** 1924/25: Π. Καστριώτης. «Νέα Προσκτήματα Εθνικού Μουσείου από του 1923-1925.» *ΑΔ* 9, Παράρτημα 31 (1924/25): 18-35.
- Καστριώτης** 1926: Π. Καστριώτης. «Νέα Προσκτήματα του Εθνικού Μουσείου.» *ΑΔ* 10, Παράρτημα (1926): 1-7.
- Κεραμόπουλλος** 1923: Α.Δ. Κεραμόπουλλος. *Ο αποτυμπανισμός. Συμβολή αρχαιολογική εις την ιστορίαν του ποινικού δικαίου και την λαογραφίαν*. Αθήνα, 1923.
- Κοτταρίδου** 1989: Α. Κοτταρίδου. «Βεργίνα 1989. Ανασκαφή στο νεκροταφείο στα βορειοδυτικά της αρχαίας πόλης.» *ΑΕΜΘ* 3 (1989): 1-11.
- Κούρου** 1987: Ν. Κούρου. «Ρόα γλυκεία.» Στο *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, 101-16. Ηράκλειο, 1987.
- Κουρουνιώτης** 1906: Κ. Κουρουνιώτης. «Δύο λευκαὶ λήκυθοι ἐξ Ἐρετρίας.» *ΑΕ* (1906): 1-22.
- Λεμπέση** 1976: Α. Λεμπέση. *Οι στήλες του Πρινιά*. Αθήνα, 1976.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη** 1989: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη. «Από τα νεκροταφεία της Πέλλας.» *ΑΕΜΘ* 3 (1989): 91-101.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη** 1989-91: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη. «Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989.» *ΑΔ* 44-46 Μελέτες (1989-91): 73-152.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη** 1992: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη. «Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας.» *ΑΕΜΘ* 6 (1992): 127-35.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ακαμάτης, Χρυσσοτόμου και Χρυσσοτόμου** 2001: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ι.Μ. Ακαμάτης, Α. Χρυσσοτόμου και Π. Χρυσσοτόμου. *Το αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας*. Αθήνα, 2001.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης (επιμ.)** 2003: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ι.Μ. Ακαμάτης, επιμ. *Η Πέλλα και η περιοχή της – Pella and its environs*. Θεσσαλονίκη, 2003.
- Μακεδονία** 1988: *Η Μακεδονία από τα Μικηναϊκά χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο*. Θεσσαλονίκη, 1988.
- Μανακίδου** 2005: Ε. Μανακίδου. «Συγγενείς εξ αίματος και συγγενείς εξ αγχιστείας στις αττικές μελανόμορφες σκηνές πρόθεσης.» *Αρχαιολογία* 13.1 (2005): 89-103.
- Μανακίδου** 2010: Ε. Μανακίδου. «Ομοιώματα και παραστάσεις αμαξών στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια: Χρήσεις και συμβολισμοί.» Στο *Άλογα και Αμαξες στον Αρχαίο Κόσμο. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Ορεστιάδα 30 Σεπτεμβρίου 2006)*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος, Δ. Τερζοπούλου, 177-92. Ορεστιάδα, 2010.
- Μάντης** 1990: Α. Μάντης. *Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερών και των ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη*. Αθήνα, 1990.
- Μαστροκόστας** 1966: Ε. Μαστροκόστας. «Επιστήματα εκ Μυρρινούντος», στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον*, τόμος 3, 281-99. Αθήνα, 1966.
- Μπέσιος** 1989: Μ. Μπέσιος. «Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας.» *ΑΕΜΘ* 3 (1989): 155-63.
- Μπέσιος** 1990: Μ. Μπέσιος. «Ανασκαφή κλασικών τάφων στη Μεθώνη.» Στο *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία. Καλοκαίρι* 1986, επιμ. Δ. Τσίρου, 67-83. ΝΕΛΕ Πιερίας, 1990.
- Μπέσιος** 1992: Μ. Μπέσιος. «Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία, 1992.» *ΑΕΜΘ* 6 (1992): 245-48.
- Μπέσιος** 2001: Μ. Μπέσιος. «Νότιο νεκροταφείο Πύδνας.» *ΑΕΜΘ* 15 (2001): 371-77.
- Μπέσιος** 2010: Μ. Μπέσιος. *Πιερίδων Στέφανος. Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της βόρειας Πιερίας*. Κατερίνη, 2010.

- Μπουρνιάς 2013:** Α. Μπουρνιάς. «Όστρακα δύο νέων μελανόμορφων πινάκων από τον Κεραμεικό και την άμεση περιοχή του.» Στο *Αρχαιολογικές Συμβολές Τόμος Β: Αττική, Α΄ και Γ΄ ΕΠΚΑ*, επιμ. Σ. Οικονόμου, Μ. Δόγκα-Τόλη, 355–68. Αθήνα, 2013.
- Μπρούσκαρη 2002:** Μ. Μπρούσκαρη. *Το Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου*. Αθήνα, 2002.
- Ναλπάντης 2003:** Δ. Ναλπάντης. *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη*. Αθήνα, 2003.
- Οικονομίδου 1996:** Μ. Οικονομίδου. *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Νομίσματα*. Αθήνα, 1996.
- Οικονόμου 2004:** Σ. Οικονόμου. «Νεκρικά Κοσμήματα: Τα ελάσματα κάλυψης του στόματος.» *Ευλιμένη* 5 (2004): 91–133.
- Παναγιώτου 1986:** Α. Παναγιώτου. «Γλωσσικές παρατηρήσεις σε μακεδονικές επιγραφές.» Στο *Αρχαία Μακεδονία IV. Ανακρινώσεις κατά το τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο, (Θεσσαλονίκη 21–25 Σεπτεμβρίου 1983)*, 413–29. Θεσσαλονίκη, 1986.
- Παναγιώτου 1997:** Α. Παναγιώτου. «Γλωσσολογικές και φιλολογικές μελέτες για τη γλώσσα των αρχαίων Μακεδόνων. Η νεότερη έρευνα.» Στο *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, [Μακεδονικά Παράρτημα 6], 199–206. Θεσσαλονίκη, 1997.
- Παπαποστόλου 1977:** Ι.Α. Παπαποστόλου. «Ελληνιστικοί Τάφοι της Πάτρας Ι.» *ΑΔ* 32 Μελέται (1977): 281–343.
- Παπαχατζής 1986:** Ν.Δ. Παπαχατζής. «Ορφείας.» Στο *Ελληνική Μυθολογία*, Τόμος 3: *Οι ήρωες*, επιμ. Ι.Θ. Κακριδής, 293–99. Αθήνα, 1986.
- Παπουτσάκη-Σερμπέτη 1983:** Ε. Παπουτσάκη-Σερμπέτη. *Ο Ζωγράφος της Providence*. Αθήνα, 1983.
- Παρλαμά και Σταμπολίδης (επιμ.) 2000:** Α. Παρλαμά, Ν. Σταμπολίδης, επιμ. *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών*. Αθήνα, 2000.
- Πελεκίδης 1916:** Σ. Πελεκίδης. «Ανασκαφαί Φαλήρου.» *ΑΔ* 2 (1916): 13–64.
- Πέτοας 1969:** Φ. Πέτοας. «Χρονικά Αρχαιολογικά 1966–1967.» *Μακεδονικά Θ΄* (1969): 102–223.
- Πωλογιώργη 2009:** Μ.Ι. Πωλογιώργη. «Επιτύμβια μνημεία με κунνηγόσκυλα από τη Σαλαμίνα.» *ΑΕ* 148 (2009): 121–36.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά 1988:** Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά. *Αττικά κλασσικά επιτύμβια ανάγλυφα*. Αθήνα, 1988.
- Σιομανίδης 1997:** Κ. Σιομανίδης. *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των Μακεδονικών τάφων*. Αθήνα, 1997.
- Σκιλάρντι 1975:** Δ. Σκιλάρντι. «Ανασκαφή παρά τα Μακρά Τείχη και η οινόχρηστος του Ταύρου.» *ΑΕ* 114 (1975): 66–149.
- Σταϊνχάουερ 2001:** Γ. Σταϊνχάουερ. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*. Αθήνα, 2001.
- Σταμπολίδης 2012:** Ν.Χρ. Σταμπολίδης. «Πρωτοαρχαϊκή πλαστική από την Ελεύθερνα της Κρήτης. Προκαταρκτική προσπάθεια συνολικότερης προσέγγισης.» Στο *Neue Funde archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümern und Nekropolen, Internationales Symposium, Athen 2-3 November 2007*, [Athenaia 3], επιμ. G. Kokkorou-Aleuras, W.-D. Niemeier, 1–17. Munich, 2012.
- Σταμπολίδης και Κουτσογιάννης 2012:** Ν.Χρ. Σταμπολίδης, Δ. Κουτσογιάννης. «'Questiones Daedaliae' Αποκατάσταση δύο μνημείων του 7^{ου} αιώνα στη νεκρόπολη της «Ορθής Πέτρας» της αρχαίας Ελεύθερνας στην Κρήτη.» Στο *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit. Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 27.-29. Januar 2006*, επιμ. W.-D. Niemeier, O. Pilz, I. Kaiser, 221–32. Munich, 2012.
- Σταμπολίδης και Κουτσογιάννης (forthcoming):** Ν.Χρ. Σταμπολίδης, Δ. Κουτσογιάννης. «Αποκατάσταση μνημείων στη νεκρόπολη της «Ορθής Πέτρας» της αρχαίας Ελεύθερνας στην Κρήτη.» Στο *2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων, Αθήνα Μουσείο Μπενάκη, 21-24 Μαΐου 2009*.
- Σταμπολίδης και Τασούλας (επιμ.) 2014:** Ν.Χρ. Σταμπολίδης, Γ. Τασούλας, επιμ. *Υγεία, Νόσος, Θεραπεία από τον Όμηρο στον Γαληνό*. Αθήνα, 2014.
- Τζάχου-Αλεξανδρή 1989:** Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή. «Αθηναϊκή λευκή λήκυθος από τον αρχαίο Ωρωπό.» Στο *ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, τόμος Γ΄*, 83–107. Αθήνα, 1989.
- Τζάχου-Αλεξανδρή 1998:** Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή. *Λευκές λήκυθοι του Ζωγράφου του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα, 1998.
- Τζάχου-Αλεξανδρή 2007:** Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή. «Πέντε αθηναϊκές λήκυθοι της πρώιμης κλασικής περιόδου.» Στο *ΕΠΙΘΕΛΟΝ. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου (Πόρος, 7–9 Ιουνίου 2002)*, επιμ. Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, τόμος Α΄, 413–74. Αθήνα, 2007.
- Τζεδάκις (επιμ.) 1995:** Γ. Τζεδάκις, επιμ. *Από τη Μήδεια στη Σαφώ. Ανυπότακτες γυναίκες στην αρχαία Ελλάδα. Κατάλογος της έκθεσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (20 Μαρτίου – 10 Σεπτεμβρίου 1995)*. Αθήνα, 1995.
- Τζιφόπουλος 2002:** Γ.Ζ. Τζιφόπουλος. «Λατρείες στην Κρήτη: η περίπτωση των διονυσιακών-ορφικών ελασμάτων.» Στο *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου (Απρίλιος-Μάιος 2002)*, επιμ. Α. Αβανιανού, 147–71. Αθήνα, 2002.
- Τζιφόπουλος 2012:** Γ.Ζ. Τζιφόπουλος. «Από το σύνταγμα των επιγραφών της βορείου Πεierίας: οι μεταθανάτιες δοξασίες στη Μακεδονία και τα βακχικά-ορφικά ελάσματα.» Στο *Θρεπτήρια. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελις και Π. Αδάμ-Βελένη, 540–58. Θεσσαλονίκη, 2012.
- Τιβέριος 1989:** Μ. Τιβέριος. *Περίκλεια Παναθήναια. Ένας κρατήρας του Ζωγράφου του Μονάχου 2335*. Θεσσαλονίκη, 1989.
- Τιβέριος 1996:** Μ. Τιβέριος. *Ελληνική Τέχνη: Αρχαία Αγγεία*. Αθήνα, 1996.
- Τοιγαρίδα 1987:** Μ. Τοιγαρίδα. «Χρυσό στεφάνι μωρτιάς από τη Βεργίνα.» Στο *Αμυγδαλάς. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Σ. Δρούγου και Χρ. Σαατοσόγλου-Παλιαδέλη, Μέρος Δεύτερο, 907–16. Θεσσαλονίκη, 1987.
- Τοιμπίδου-Αυλωνίτη 2000:** Μ. Τοιμπίδου-Αυλωνίτη. «'...λάρνακ' ές άγγυρέην...' (Ιλ. Σ, 413).» Στο *Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοποπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, 543–75. Θεσσαλονίκη, 2000.
- Τοιμπίδου-Αυλωνίτη 2009:** Μ. Τοιμπίδου-Αυλωνίτη. «Φοίνικας 2005. Η μαρτυρία του κιβωποσχημικού τάφου 4.» Στο *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τόμος Β΄, 251–69. Αθήνα, 2009.
- Φιλιππάκη 1969:** Β. Φιλιππάκη. «Αττικά λευκά λήκυθοι.» *ΑΑΑ* 2 (1969): 290–309.
- Χαρτιωνίδης 1960:** Σ. Χαρτιωνίδης. «Πήλινη γεωμετρική ροιά.» *ΑΕ* 99 (1960): 155–64.

- Χατζή 2008: Γ. Χατζή. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας*. Αθήνα, 2008.
- Χατζηδάκης 2003: Π.Ι. Χατζηδάκης. *Δήλος*. Αθήνα, 2003.
- Χατζόπουλος 2001: Μ. Β. Χατζόπουλος. «Η έκδοση των επιγραφών της τρίτης μακεδονικής μερίδος: παρελθόν και μέλλον.» Στο *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής στην μνήμη Δημητρίου Κανατσούλη (Θεσσαλονίκη, 22–23 Οκτωβρίου 1999)*, 157–70. Θεσσαλονίκη, 2001.
- Χατζόπουλος 2008: Μ. Β. Χατζόπουλος. «Οι επιγραφές της Ηράκλειας της Μυγδονικής (Άγιος Αθανάσιος – Γέφυρα) μεταξύ αρχαιολογίας και αρχαιοκαπηλείας.» Στο *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής (Θεσσαλονίκη 2001)*, επιμ. Η. Σβέρκος, 237–53. Θεσσαλονίκη, 2008.
- Χρυσοστόμου 2009: Ε. Χρυσοστόμου. «Σιδερένια ομοιώματα αγροτικών αμαξών σε αρχαϊκούς τάφους του Δυτικού νεκροταφείου Αρχοντικού Πέλλας.» Στο *ΣΙΔΗΡΟΣ, Ημερίδα συντήρησης ΑΜΘ 2008*, επιμ. Δ. Ιγνατιάδου, 115–24. Θεσσαλονίκη, 2009.
- Χωρέμη-Σπετσιοτέρη και Ζαρκάδας (επιμ.) 2006: Α. Χωρέμη-Σπετσιοτέρη, Α. Ζαρκάδας, επιμ. *Το Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, Αρχαία Τέχνη*. Αθήνα, 2006.
- Agelarakis 2005: N. P. Agelarakis. *The Anthropology of Tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna: A narrative of the bones: Aspects of the human condition in Geometric-Archaic Eleutherna*. Athens, 2005.
- Agora XXVI: J. H. Kroll. *The Greek Coins. The Athenian Agora XXVI*. Princeton, 1993.
- Ahlberg 1971: G. Ahlberg. *Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art*. SIMA 32I. Göteborg, 1971.
- Ahlberg-Cornell 1992: G. Ahlberg-Cornell. *Myth and Epos in Early Greek Art, Representation and Interpretation*. Jonsered, 1992.
- Aktseli 1996: D. Aktseli. *Altäre in der archaischen und klassischen Kunst. Untersuchungen zu Typologie und Ikonographie*. Espelkamp, 1996.
- Alberti 2003: M. E. Alberti. “Weighting and Dying between East and West. Weighting materials from Late Bronze Age Aegean funerary contexts.” Στο *METRON. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference (New Haven, Yale University, 18–21 April 2002)*, επιμ. K. P. Foster, R. Laffineur, 277–84. Aegaeum 24. New Haven, 2003.
- Amandry 1953: P. Amandry. *Collection Hélène Stathatos, vol. 1: Les Bijoux Antiques*. Strasbourg, 1953.
- Amandry 1971: P. Amandry. “Collection P. Canellopoulos I: Armes et lébés de bronze.” *BCH* 95 (1971): 585–626.
- Andreiomenou 2000: A. Andreiomenou. “Zur Werkstatt des Endoios und Philourgos.” *AthMitt* 115 (2000): 83–113.
- Andreiomenou 2006: A. Andreiomenou. “Notes de sculpture et d'épigraphie en Béotie. I. La stèle de Mnasithéios, oeuvre de Philourgos: étude stylistique.” *BCH* 130 (2006): 39–61.
- Andronikos 1968: M. Andronikos. *Totenkult*. Archaeologia Homerica, vol. 3. Göttingen, 1968.
- Antichità di Ercolano: *Antichità di Ercolano esposte con qualche spiegazione*. 8 vols. Naples, 1757–92.
- Aurenhammer 1980: M. Aurenhammer. “Figürliche griechische Basisreliefs.,” Διδ. Διατρ. Vienna, 1980.
- Austin και Bastianini (επιμ.) 2002: C. Austin, G. Bastianini, επιμ. *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia*. Milan, 2002.
- Bakir 1981: G. Bakir. *Sophilos. Ein Beitrag zu seinem Stil*. Mainz, 1981.
- Barr-Sharrar 2000: B. Barr-Sharrar. “Observations on the Derveni tomb A bronze volute krater.” Στο *Μύρτος: Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ–Βελένη, 159–78. Θεσσαλονίκη, 2000.
- Baumgarten 1998: R. Baumgarten. *Heiliges Wort und Heilige Schrift bei den Griechen. Hieroi Logoi und verwandte Erscheinungen*. ScriptOralia 110. Tübingen, 1998.
- Beaumont 2003: L. A. Beaumont. “The Changing Face of Childhood.” Στο *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, επιμ. J. Neils, J. H. Oakley, 111–50. New Haven, 2003.
- Beazley 1932: J. D. Beazley. “Battle–Loutrophoros.” *The Museum Journal, University of Pennsylvania* 23 (1932): 5–22.
- Beazley 1986: J. D. Beazley. *The Development of Attic Black–Figure*. Berkeley, Los Angeles, London, 1986.
- Bérard 1974: C. Bérard. *ANODOI. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens*. Rome, 1974.
- Bérard 1984: C. Bérard. “L'ordre des femmes.” Στο *La cité des images. Religion et société en Grèce antique*, 85–104. Paris, 1984.
- Bergemann 1996: J. Bergemann. “Die sogenannte Lutrophoros: Grabmal für unverheiratete Tote?” *AthMitt* 111 (1996): 149–90.
- Bergemann 1997: J. Bergemann. *Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten*. Munich, 1997.
- Bernabé 2004, 2005: A. Bernabé. *Poetae epici graeci testimonia et fragmenta, part 2: Orphicorum et orphicis similibus testimonia et fragmenta*, fasc. 1–2. Monachii-Lipsiae, 2004, 2005.
- Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2008: A. Bernabé, A. I. Jiménez San Cristóbal. *Instructions for the Netherworld: The Orphic Gold Tablets*. Religions in the Graeco–Roman World 162. Leiden, 2008.
- Bernabé και Jiménez San Cristóbal 2011: A. Bernabé, A.I. Jiménez San Cristóbal. “Are the Orphic Gold Leaves Orphic?” Στο *Edmonds (επιμ.) 2011*, 68–101.
- Bethe 1890: E. Bethe. “Aktaeon.” *AthMitt* (1890): 240–42.
- Betz 2011: H. D. Betz. “‘A Child of Earth Am I and Of Starry Heaven’: Concerning the Anthropology of Man in the Orphic Gold Tablets.” Στο *Edmonds (επιμ.) 2011*, 102–19.
- Bivar 1985: A. D. H. Bivar. “Achaemenid Coins, Weights and Measures.” Στο *The Cambridge History of Iran. Vol. 2: The Median and Achaemenian Periods*, επιμ. I. Gershevitsh, 610–39. Cambridge, 1985.
- Blech 1982: M. Blech. *Studien zum Kranz bei den Griechen*. Berlin, New York, 1982.
- Blok 1995: J. H. Blok. *The Early Amazons: Modern and Ancient Perspectives on a Persistent Myth*. Leiden, 1995.
- Boardman 1955: J. Boardman. “Painted Funerary plaques and some remarks on prothesis.” *ABSA* 50 (1955): 51–66.

- Boardman** 1974: J. Boardman. *Athenian Black Figure Vases*. London, 1974.
- Boardman** 1988: J. Boardman. "Sex Differentiation in Grave Vases." *Archaeologia e Storia Antica* 10 (1988): 171–79.
- Boardman** 1989: J. Boardman. *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period*. London, 1989.
- Boardman** 2001: J. Boardman. *The History of Greek Vases: Potters, Painters and Pictures*. London, 2001.
- Böhr** 1982: E. Böhr. *Der Schaukelmaler*. Mainz am Rhein, 1982.
- Bol** 1998: R. Bol. *Amazones vulneratae. Untersuchungen zu den Ephesischen Amazonenstatuen*. Mainz am Rhein, 1998.
- Bothmer** 1957: D. von Bothmer. *Amazons in Greek Art*. Oxford, 1957.
- Bothmer** 1958: D. von Bothmer. "Greek Marble Sculptures." *MetMusBul* 16, no. 6 (1958): 187–92.
- Boulter** 1963: C. G. Boulter, "Graves in Lenormant Street, Athens." *Hesperia* 32 (1963): 113–37.
- Boyd-Hawes** 1922: H. Boyd-Hawes. "The 'Ludovisi Throne' and the Boston Relief." *AJA* 26, no. 3 (1922): 278–306.
- Bremer, Hout, και Peters** (επιμ.) 1994: J. M. Bremer, T. P. J. van den Hout, και R. Peters, επιμ., *Hidden Futures. Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical, and Arabic-Islamic World*. Amsterdam, 1994.
- Bremmer** 1983: J. N. Bremmer, *The early Greek concept of the soul*. Princeton, 1983.
- Bremmer** 1991: J. N. Bremmer, "Orpheus: from Guru to Gay." Στο *Orphisme et Orphée en l'honneur de Jean Rudhardt*, επιμ. P. Borgeaud, 13–30. *Recherchers et Rencontres, Publications de la Faculté des Lettres de Genève* 3. Geneva, 1991.
- Bremmer** 1994: J. N. Bremmer. *Greek Religion*. Greece & Rome New Surveys in the Classics 24. Oxford, 1994.
- Bremmer** 1999: J. N. Bremmer. "Rationalization and Disenchantment in Ancient Greece: Max Weber among the Pythagoreans and Orphics?" Στο *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought*, επιμ. R. Buxton, 71–83. Oxford, 1999.
- Bremmer** 2001: J. N. Bremmer. *The Rise and Fall of the Afterlife*. London, 2001.
- Bremmer** 2002: J. N. Bremmer, *The Rise and Fall of the Afterlife*. The 1995 Read-Tuckwell Lectures at the University of Bristol. London, 2002.
- Brinkmann** 2013: V. Brinkmann. "Zurück zur Klassik." Στο *Zurück zur Klassik: Ein neuer Blick auf das alte Griechenland*, επιμ. V. Brinkmann, 27–28. Frankfurt am Main, 2013.
- Brisson** 1982: L. Brisson. *Platon. Les Mots et les Mythes*. Paris, 1982.
- Brisson** 1995: L. Brisson. *Orphée et l'Orphisme dans l'Antiquité gréco-romaine*. Aldershot, 1995.
- Brouskari** 1985: M. Brouskari. *The Paul and Alexandra Canellopoulos Museum*. Athens, 1985.
- Brouskari** 2004: M. Brouskari. *The Paul and Alexandra Canellopoulos Museum*. Athens, 2004.
- Brückner** 1910: A. Brückner. "Kerameikos-Studien." *AthMitt* 35 (1910): 183–234.
- Burkert** 1972: W. Burkert. *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*. Cambridge, Mass., 1972.
- Burkert** 1985: W. Burkert. *Greek Religion*, trans. John Raffan. Cambridge, Mass., 1985.
- Burkert** 1987: W. Burkert. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge, Mass., 1987.
- Burkert** 1993: W. Burkert. "Bacchic Teletai in the Hellenistic Age." Στο *Carpenter και Faraone* (επιμ.) 1993, 259–75.
- Burkert** 1998: W. Burkert. *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, μετάφ. M. E. Pinder και W. Burkert. *Revealing Antiquity* 5. Cambridge, Mass., και London, 1998.
- Burkert** 2004: W. Burkert. *Babylon, Memphis, Persepolis. Eastern Contexts of Greek Culture*. Cambridge, Mass., 2004.
- Buxton** 2009: R. Buxton. *Forms of Astonishment: Greek Myths of Metamorphosis*. Oxford, 2009.
- Calame** 2009: C. Calame. *Poetic and Performative Memory in Ancient Greece: Heroic Reference and Ritual Gestures in Time and Space*. Center for Hellenic Studies, Hellenic Series 18. Washington, D.C., και Cambridge, Mass., 2009.
- Calame** 2011: C. Calame. "Funerary Gold Lamellae and Orphic Papyrus Commentaries: Same Use, Different Purpose." Στο *Edmonds* (επιμ.) 2011, 203–18.
- Carpenter** 1991: T. H. Carpenter. *Art and Myth in Ancient Greece*. London, 1991.
- Carpenter και Faraone** (επιμ.) 1993: T. H. Carpenter, C.A. Faraone, επιμ. *Masks of Dionysus*. Myth and Poetics. Ithaca, N.Y., 1993.
- Caskey** 1918: L. D. Caskey. "The Ludovisi Relief and its Companion Piece in Boston." *AJA* 22, no. 2 (1918): 101–45.
- Caskey και Beazley** 1963: L. D. Caskey and J. D. Beazley. *Attic Vase Paintings in the Museum of Fine Arts, Part III*. Boston, 1963.
- Ceccarelli** 1998: P. Ceccarelli. *La pirrica nell'antichità greco romana. Studi sulla danza armata*. Pisa και Rome, 1998.
- de Cesare** 1997: M. de Cesare. *Le statue in immagine, Studi sulle raffigurazioni di statue nella pittura vascolare greca*. Rome, 1997.
- Cesnola** 1903: L. P. di Cesnola. *A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in The Metropolitan Museum of Art, New York*, vol. 3. New York, 1903.
- Chamay** 1984: J. Chamay. "Le châtiment d'Ixion." *AntK* 27 (1984): 146–50.
- Chaniotis** 2009: A. Chaniotis. "Ritual performances of divine justice: the epigraphy of confession, atonement and exaltation in Roman Asia Minor." Στο *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, επιμ. H. M. Cotton, R. G. Hoyland, J. J. Price και D. J. Wasserstein, 115–53. Cambridge, 2009.
- Choremi-Spetsieri και Zarkadas** (επιμ.) 2006: A. Choremi-Spetsieri, A. Zarkadas, επιμ. *The Paul and Alexandra Canellopoulos Museum*.

- Ancient Art*. Athens, 2006.
- Clairmont** 1983: C. W. Clairmont. *Patrios Nomos: Public Burial in Athens during the Fifth the Fourth Centuries B.C. The archaeological, epigraphic-literary and historical evidence*. Oxford, 1983.
- Clairmont** 1993: C. W. Clairmont. *Classical Attic Tombstones*. Kilchberg, 1993.
- Closterman** 2007: W. E. Closterman. "The Sappho Painter's Loutrophoros Amphora." *CLB* 83.1 (2007): 49–64.
- Cohen** 2010: A. Cohen. *Art in the Age of Alexander the Great*. Cambridge, 2010.
- Coldstream** 2003: N. Coldstream. *Geometric Greece: 900–700 BC*. London και New York, 2003.
- Coldstream** 2008: N. Coldstream. *Greek Geometric Pottery. A Survey of ten local Styles and their Chronology*. London, 2008.
- Cole** 1980: S. G. Cole. "New Evidence for the Mysteries of Dionysus." *GrRByzSt* 21 (1980): 223–38.
- Cole** 1993: S. G. Cole. "Voices from Beyond the Grave: Dionysus and the Dead." Στο Carpenter και Faraone (επιμ.) 1993, 276–95.
- Cole** 2003: S. G. Cole. "Landscapes of Dionysos and Elysian Fields." Στο Cosmopoulos (επιμ.) 2003, 193–217.
- Collezioni Museo** 1989: *Le collezioni del Museo Nazionale di Napoli. La scultura greco-romana*, vol. 1, ed. Archivio fotografico Pedicini. Rome, 1989.
- Collignon** 1878: M. Collignon. *Catalogue des vases peints du Musée de la Société Archéologique d'Athènes*. Paris, 1878.
- Collignon** 1911: M. Collignon. *Les statues funéraires dans l'art grec*. Paris, 1911.
- Collignon και Couve** 1902: M. Collignon, L. Couve. *Catalogue des Vases Peints du Musée National d'Athènes*. Paris, 1902.
- Comparetti** 1910: D. Comparetti. *Laminette orfiche, edite et illustre*. Florence, 1910.
- Connelly** 1996: J. B. Connelly. "Parthenon and Parthenoi: A Mythological Interpretation of the Parthenon Frieze." *AJA* 100 (1996): 53–80.
- Connor** 1984: P. J. Connor. "The dead hero and the sleeping giant by the Nikosthenes painter. At the beginnings of a motif." *AA* (1984): 387–94.
- Conze** 1900: A. Conze. *Die attischen Grabreliefs*, vol. 2. Berlin, 1900.
- Cook** 1947: J. M. Cook. "Athenian Workshops around 700." *ABSA* 42 (1947): 150.
- Corinth XIII**: C. Blegen, H. Palmer, και R. Young. *Corinth XIII. The North Cemetery*. Princeton, 1964.
- Cosmopoulos (επιμ.)** 2003: M. B. Cosmopoulos, επιμ. *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*. London, 2003.
- Coulianou** 1991: I. P. Coulianou. *Out of This World: Otherworldly Journeys from Gilgamesh to Albert Einstein*. Boston και London, 1991.
- Crouwel** 1992: J. H. Crouwel. *Chariots and other Wheeled Vehicles in Iron Age Greece*. Amsterdam, 1992.
- Cumont** 1927–28: F. Cumont. "Nuovi epitafi col simbolo della preghiera al dio vindice." *Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia* 5 (1927–28): 69–78.
- Davidson και Oliver** 1984: P. Davidson, A. Oliver. *Ancient Greek and Roman Jewelry in the Brooklyn Museum*. New York, 1984.
- Davies** 1971: J. K. Davies. *Athenian Propertied Families 600–300, B.C.* Oxford, 1971.
- Davison** 1968: J. M. Davison. *Attic Geometric Workshops*. Rome, 1968.
- Daux** 1961: G. Daux. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1960." *BCH* 85 (1961): 601–954.
- De Caro** 1994: S. De Caro. *Il museo archeologico nazionale di Napoli*. Naples, 1994.
- De Caro** 2001: S. De Caro. *Ercole: l'eroe, il mito*. Milan, 2001.
- De Heer** 1969: C. De Heer. *Μάκαρ, εὐδαιμόνων, ὀλβίος, εὐτυχής. A Study of the Semantic Field Denoting Happiness in Ancient Greek to the End of the 5th Century B.C.* Amsterdam, 1969.
- Delavaud-Roux** 1993: M.-H. Delavaud-Roux. *Les danses armées en Grèce antique*. Aix-en-Provence, 1993.
- Delavaud-Roux** 1994: M.-H. Delavaud-Roux. *Les danses pacifiques en Grèce antique*. Aix-en-Provence, 1994.
- Delivorrias** 1997: A. Delivorrias. "Divine Voyagers and the appeal of the Orient in 4th Century B.C. Plastic Vases." *Anadolu (Anatolia)* 23 (1984–97): 271–81.
- Denoyelle και Iozzo** 2009: M. Denoyelle, M. Iozzo. *La céramique grecque d'Italie méridionale et de Sicile: productions coloniales et apparentées du VIIIe au IIIe siècle av. J.–C.* Paris, 2009.
- De Ridder** 1902: A. De Ridder. *Catalogue des vases peints de la Bibliothèque nationale*. Paris, 1902.
- Descamps-Lequime (επιμ.)** 2011: S. Descamps-Lequime, επιμ., *Au Royaume d'Alexandre le Grand. La Macédoine antique*. Paris, 2011.
- Detienne** 2003: M. Detienne. *The Writing of Orpheus. Greek Myth in Cultural Contact*, μεταφ. J. Lloyd. Baltimore, 2003.
- Dickie** 1995: M. W. Dickie. "The Dionysiac Mysteries in Pella." *ZPE* 109 (1995): 81–86.
- Diepolder** 1931: H. Diepolder. *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin, 1931.
- Dieterich** 1969: A. Dieterich. *Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse*. Leipzig, 1969.
- Dignas** 2004: B. Dignas. "Posidippus and the Mysteries: Epitymbia read by the Ancient Historian." Στο *Labored in Papyrus Leaves: Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus*, επιμ. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou, και M. Baumbach, 177–86. Cambridge, 2004.
- Dodds** 1996: E. R. Dodds. *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μεταφ. Γ. Γιατρομανωλάκης. Αθήνα, 1996.
- Dohrn** 1957: T. Dohrn. *Attische Plastik vom Tode des Phidias bis zum*

- Wirken der grossen Meister des IV. Jhs. v. Chr.* Krefeld, 1957.
- Dousa** 2011: T. M. Dousa. “Common Motifs in the “Orphic” B Tablets and Egyptian Funerary Texts: Continuity or Convergence?” Στο Edmonds (επιμ.) 2011, 120–64.
- Drew Griffith** 2008: R. Drew Griffith. *Mummy Wheat: Egyptian Influence on the Homeric View of the Afterlife and the Eleusinian Mysteries*. Lanham, Md., 2008.
- Edmonds** 2004: R. G. Edmonds. *Myths of the Underworld Journey. Plato, Aristophanes, and the ‘Orphic’ Gold Tablets*. Cambridge, 2004.
- Edmonds** 2011a: R. G. Edmonds. “Who Are You? A Brief History of Scholarship.” Στο Edmonds (επιμ.) 2011, Cambridge, 3–14.
- Edmonds** 2011β: R. G. Edmonds. “Texts and Translations of the Gold Tablets, with Critical Apparatus and Tables.” Στο Edmonds (επιμ.) 2011, 16–50.
- Edmonds** 2011γ: R. G. Edmonds. “Sacred Scripture or Oracles for the Dead? The Semiotic Situation of the “Orphic” Gold Tablets.” Στο Edmonds (επιμ.) 2011, 257–70.
- Edmonds (επιμ.)** 2011: R. G. Edmonds, επιμ. *The ‘Orphic’ Gold Tablets and Greek Religion: Further Along the Path*. Cambridge, 2011.
- Eisenberg** 1997: J. M. Eisenberg. “The Ludovisi and Boston Thrones and their 19th century Sources.” Στο *Il Trono Ludovisi e il Trono di Boston*, 19–33.
- Fabricius** 2004: J. Fabricius. “Τα μαρμάρινα αγγεία του Μουσείου Μπενάκη: Μία ερμηνεία.” Στο Βλίζος (επιμ.) 2004, 151–61.
- Fairbanks** 1907: A. Fairbanks. *White Lekythoi*. New York, 1907.
- Faraone** 1991: C. A. Faraone. “Binding and burying the forces of evil. The defensive use of ‘voodoo’ dolls in ancient Greece.” *CLA* 10 (1991): 165–205.
- Faraone** 2011: C. A. Faraone. “Rushing Into Milk: New Perspectives on the Gold Tablets.” Στο Edmonds (επιμ.) 2011, 310–30.
- Felten** 1975: W. Felten. *Attische Unterweltdarstellungen des 6. und 5. Jhs. v. Chr.* Mäancherer archäologische Studien 6. Munich, 1975.
- Ferrari** 2007: F. Ferrari. *La fonte del cipresso bianco. Racconto e sapienza dall’Odissea alle lamine misteriche*. Turin, 2007.
- Figueira** 1986: T. J. Figueira. “Population patterns in late Archaic and Classical Sparta.” *TAPA* 116 (1986): 165–213.
- Finati** 1817–23: G. Finati. *Il Regal Museo Borbonico*, vols. 1–3. Naples, 1817–23.
- Fittschen** 1969: K. Fittschen. *Untersuchungen zum Beginn der Sagedarstellungen bei den Griechen*. Berlin, 1969.
- Franciscis** 1963: A. de Franciscis. *Guida del Museo Archeologico nazionale di Napoli*. Naples, 1963.
- Fraser και Matthews (επιμ.)** 1987: P. M. Fraser, E. Matthews, επιμ. *A Lexicon of Greek Personal Names, Vol. 1: Aegean Islands, Cyprus and Cyrenaica*. Oxford, 1987.
- Fraser και Matthews (επιμ.)** 1997: P. M. Fraser, E. Matthews, επιμ. *A Lexicon of Greek Personal Names, Vol. 3A: Western Greece, Sicily and Magna Graecia*. Oxford, 1997.
- Fraser και Matthews (επιμ.)** 2000: P. M. Fraser, E. Matthews, επιμ. *A Lexicon of Greek Personal Names, Vol. 3B: Central Greece: from Megarid to Thessaly*. Oxford, 2000.
- Fraser και Matthews (επιμ.)** 2005: P. M. Fraser, E. Matthews, επιμ. *A Lexicon of Greek Personal Names, Vol. 4: Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*. Oxford, 2005.
- Frel** 1969: J. Frel. *Les sculpteurs attiques anonymes*. Prague, 1969.
- Friis Johansen** 1951: K. Friis Johansen. *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period*. Copenhagen, 1951.
- Furtwängler και Reichhold** 1932: A. Furtwängler, K. Reichhold. *Griechische Vasenmalerei: Auswahl hervorragender Vasenbilder*, vol. 3. Munich, 1932.
- Garland** 1989: R. Garland. “The well-ordered corpse: an investigation into the motives behind Greek funerary legislation.” *BICS* 36 (1989): 1–15.
- Garland** 2001: R. Garland. *The Greek Way of Death*. Ithaca και New York, 2001.
- Gebauer** 2002: J. Gebauer. *Pompe und Thysia, attische Tieropferdarstellungen auf schwarz- und rotfigurigen Vasen*. Münster, 2002.
- Gex** 1993: K. Gex. *Eretria. Ausgrabungen und Forschungen 9. Rotfigurige und weissgrundige Keramik*. Lausanne, 1993.
- Gjerstad** 1948: E. Gjerstad. *The Swedish Cyprus Expedition*, vol. 4, part 2. *The Cypro-Geometric, Cypro Archaic, And Cypro-Classical Periods*. Stockholm, 1948.
- Goette** 2009: H. R. Goette. “Images in the Athenian ‘Demosion Sema’.” Στο *Art in Athens during the Peloponnesian War*, επιμ. O. Palagia, 188–206. Cambridge, 2009.
- Grabow** 1998: E. Grabow. *Schlangenbilder in der griechischen schwarzfigurigen Vasenkunst*. Münster, 1998.
- Graf** 1993: F. Graf. “Dionysiac and Orphic Eschatology: New Texts and Old Questions.” Στο Carpenter and Faraone (επιμ.) 1993, 239–58.
- Graf** 2007: F. Graf. “Untimely death, witchcraft, and divine vengeance. A reasoned epigraphical catalog.” *ZPE* 162 (2007): 139–50.
- Graf** 2011: F. Graf. “Text and Ritual: The Corpus Eschatologicum of the Orphics.” Στο Edmonds (επιμ.) 2011, 53–67.
- Graf και Johnston** 2007: F. Graf, S. Iles Johnston. *Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets*. London και New York, 2007.
- Graf και Johnston** 2013: F. Graf, S. Iles Johnston. *Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets*. London, 2013.
- Greci in Occidente** 1996: *I Greci in Occidente. La Magna Grecia nelle collezioni del Museo Archeologico di Napoli*. Naples, 1996.
- Green και Handley** 1995: J. R. Green, E. Handley. *Images of the Greek Theatre*. London, 1995.
- Greifenhagen** 1959: A. Greifenhagen. “Tityos.” *JBerlMus* 1 (1959): 5–32.
- Grmek και Gourevitch** 1998: M. D. Grmek, D. Gourevitch. *Les maladies dans l’art antique*. Paris, 1998.
- Guthrie** 1993: W. K. C. Guthrie. *Orpheus and Greek Religion: A Study of the Orphic Movement*. Princeton, 1993.

- Hall και Bothmer (επιμ.)** 1984: E. S. Hall, B. V. Bothmer, επιμ. *Ancient Greek and Roman Gold Jewellery in the Brooklyn Museum*. Brooklyn, N.Y., 1984.
- Hannah** 2010: P. Hannah. “The warrior loutrophoroi of fifth-century Athens.” Στο *War, Democracy and Culture in Classical Athens*, επιμ. D. M. Pritchard, 266–302. Cambridge, 2010.
- Harrison** 1964: E. Harrison. “Hesperides and Heroes: A Note on the Three-Figure Reliefs.” *Hesperia* 33 (1964): 76–82.
- Hart** 2010: M. L. Hart. *The Art of Ancient Greek Theatre*. Los Angeles, 2010.
- Hatzivassiliou** 2001: E. Hatzivassiliou. “The Attic Phormiskos: Problems of Origin and Function.” *BICS* 45 (2001): 113–48.
- Haspels** 1936: C. Haspels. *Attic Black-figured Lekythoi*. Paris, 1936.
- Hedreen** 2001: G. Hedreen. *Capturing Troy: The Narrative Functions of Landscape in Archaic and Early Classical Greek Art*. Ann Arbor, 2001.
- Henrichs** 1998: A. Henrichs. “Dromena und Legomena. Zum rituellen Selbstverständnis der Griechen.” Στο *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstags-Symposium für Walter Burkert (Castelen bei Basel 15. bis 18. März 1996)*, επιμ. F. Graf, 33–71. Stuttgart και Leipzig, 1998.
- Henrichs** 2000: A. Henrichs. “Drama and Dromena: Bloodshed, Violence, and Sacrificial Metaphor in Euripides.” *HarStClPh* 100 (2000): 173–88.
- Henrichs** 2003a: A. Henrichs. “*Hieroi Logoi* and *Hierai Bibloi*: The (Un)written Margins of the Sacred in Ancient Greece.” *HarStClPh* 88 (2003): 205–40.
- Henrichs** 2003b: A. Henrichs. “Writing Religion: Inscribed Texts, Ritual Authority, and the Religious Discourse of the Polis.” Στο *Written Texts and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*, επιμ. H. Yunis, 38–58. Cambridge και New York, 2003.
- Hercules to Alexander** 2011: *Hercules to Alexander the Great: Treasures from the Royal Capital of Macedon, a Hellenic Kingdom in the Age of Democracy*, Κατάλογος έκθεσης, Ashmolean Museum. Oxford, 2011.
- Herrero de Jáuregui** 2011: M. Herrero de Jáuregui. “Dialogues of Immortality from the *Iliad* to the Golden Leaves.” Στο Edmonds (επιμ.) 2011, 271–90.
- Herrmann** 1997: J. J. Herrmann. “The authenticity of the Boston Throne: a view from Boston.” Στο *Il Trono Ludovisi e il Trono di Boston*, 13–17.
- Heydemann** 1872: H. Heydemann. *Die Vasensammlungen des Museo nazionale zu Neapel*. Berlin, 1872.
- Higgins** 1986: R. Higgins. *Tanagra and the Figurines*. London, 1986.
- Himmelmann** 1990: N. Himmelmann. *Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst [JdI-Ergh. 26]*. Berlin και New York, 1990.
- Himmelmann** 1999: N. Himmelmann. *Attische Grabreliefs*. Wiesbaden, 1999.
- Hirsch-Dyckel** 1983: O. Hirsch-Dyckel. *Les représentations des enfants sur les stèles funéraires attiques, Universitas Jagellonica Acta Scientiarum Litterarumque* 666. Schedae Archaeologicae, Fasc. 34. Krakow, 1983.
- Hölscher** 1973: T. Hölscher. *Griechische Historienbilder des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Würzburg, 1973.
- Hoffmann** 1985–86: H. Hoffmann. “From Charos to Charon: Some Notes on the Human Encounter with Death in Attic Red-figured Vase-Painting.” *Visible Religion* 4–5 (1985–86): 173–204.
- Hofkes-Brukker** 1966: C. Hofkes-Brukker. “Die Liebe von Antiope und Theseus.” *BABesch* 41 (1966): 14–27.
- Holloway** 1979: R. R. Holloway, “Figure corazzate ed alate nell’Italia preromana.” Στο *Φιλίας Χάριν. Miscellanea di studi classici in onore de Eugenio Manni*, vol. 6, 1937–43. Rome, 1979.
- Huber** 2001: I. Huber. *Die Ikonographie der Trauer in der griechischen Kunst*. Mannheim–Möhnesee, 2001.
- Human Figure** 1988: J. Sweeney, T. Curry, και Y. Tzedakis, επιμ. *The Human Figure in Early Greek Art*. Exhibition catalogue. Athens και Washington, D.C., 1988.
- Ignatiadou (forthcoming)**: D. Ignatiadou. “The symbolic crater.” Στο *Le cratère à volutes, Destinations d’un vase de prestige entre Grecs et non Grecs, Colloque International (Paris, 26–27 October 2012)*.
- Il Trono Ludovisi e il Trono di Boston: Il Trono Ludovisi e il Trono di Boston. Quaderni di Palazzo Grassi (Venezia 12 Settebre 1996)**. Venice, 1997.
- Immerwahr** 1990: H. R. Immerwahr. *Attic Script: A Survey*. Oxford, 1990.
- Inwood** 2009: M. Inwood. “Plato’s eschatological myths.” Στο *Plato’s Myths*, επιμ. Catalin Partenie. Cambridge, 2009.
- Isler** 1997: H. P. Isler. “Il Trono Ludovisi e il Trono di Boston.” Στο *Il Trono Ludovisi e il Trono di Boston*, 55–61.
- Isler-Kerenyi** 2001: C. Isler-Kerenyi. *Dionysos nella Grecia arcaica. Il contributo delle immagini*. Pisa, 2001.
- Jacobsthal** 1934–36: P. Jacobsthal. “The Nekyia Krater in New York.” *MetMusSt* 5 (1934–36): 117–45.
- Jacov και Voutiras** 2005: D. Jacov, E. Voutiras. “Gebet, Gebärden und Handlungen des Gebetes.” *ThesCRA* III (2005): 104–41.
- Jeammet (επιμ.)** 2004: V. Jeammet, επιμ. *Tanagra. Mythe et archeology*. Paris, 2004.
- Johnston** 1999: S. Iles Johnston. *Restless Dead: Encounter between the Living and the Dead in Ancient Greece*. Berkeley, 1999.
- Johnston** 2004: S. I. Johnston, “Mysteries.” In *Religions of the Ancient World. A Guide*, επιμ. S. I. Johnston, 98–111. Cambridge, Mass., 2004.
- Jordan** 1988: D. R. Jordan. “New Archaeological Evidence for the Practice of Magic in Classical Athens.” Στο *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας (Αθήνα 4–10 Σεπτεμβρίου 1983)*, τόμος Δ’, 273–77. Αθήνα, 1988.
- Jordan και Curbera** 2008: D.R. Jordan, J. Curbera. “A lead curse tablet in the National Archaeological Museum, Athens.” *ZPE* 166 (2008): 135–50.
- Kahn** 2001: C. H. Kahn. *Pythagoras and the Pythagoreans. A Brief History*. Indianapolis, 2001.
- Kallipolitis-Feytmans** 1984: D. Kallipolitis-Feytmans. “Céramique de la petite nécropole de Vari.” *BCH* 108 (1984): 27–36.
- Karageorghis** 2000: V. Karageorghis. *Ancient Art from Cyprus. The Cesnola*

- Collection. New York, 2000.
- Karo 1930–33:** G. Karo. *Die Schachtgräber von Mykenai*. Munich, 1930–33.
- Karo 1934:** G. Karo. “Archaologische Funde vom Juli 1933 bis Juli 1934, Griechenland und Dodekanes.” *AA* (1934): 123–96.
- Karouzou 1968:** S. Karouzou. *Musée Archéologique National. Collection des Sculptures*. Athens, 1968.
- Kefalidou 2004:** E. Kefalidou. “On Phormiskoi Again.” *BICS* 47 (2004): 23–44.
- Keller 1908:** O. Keller. “Zur Geschichte der Katze im Altertum.” *RömMitt* 23 (1908): 40–70.
- Kerameikos VI.2:** K. Kübler. *Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts*, Kerameikos 6.2. Berlin, 1970.
- Kerameikos XV.1:** B. Vierneisel–Schlörb. *Die figürlichen Terrakotten*. Vol. 1: *Spätmykenisch bis späthellenistisch*. Kerameikos 15.1. Munich, 1997.
- Kleiner 1976:** F. S. Kleiner. “The Agora excavations and the Athenian bronze coinage, 200–86 B.C.” *Hesperia* 45 (1976): 1–40.
- Knittlmayer 1997:** B. Knittlmayer, *Die Attische Demokratie und ihre Helden, Darstellungen des trojanischen Sagenkreises im 6. und frühen 5. Jhr. v. Chr.* Heidelberg, 1997.
- Koch και Sictermann 1982:** G. Koch, H. Sictermann. *Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie*. Munich, 1982.
- Kokula 1984:** G. Kokula. *Marmorlutrophoren 2*. *AthMitt* Bh 10. Berlin, 1984.
- Kontoleon 1969:** N. M. Kontoleon. “Die frugriechische Reliefkunst.” *AE* (1969): 215–36.
- Kondoleon, Grossmann κ.ά. 2008:** C. Kondoleon, R. Grossmann R. κ.ά. *MFA Highlights: Classical Art*. Boston, 2008.
- Kosmopoulou 1998:** A. Kosmopoulou. “A Funerary Base from Kallithea: New Light on Fifth–Century Eschatology.” *AJA* 102 (1998): 531–45.
- Kosmopoulou 2002:** A. Kosmopoulou. *The Iconography of Sculptured Statue Bases in the Archaic and Classical Periods*. Madison, Wisc., 2002.
- Kottaridi 2011:** A. Kottaridi. “Queens, princesses and high priestesses: the role of women at the Macedonian court” και “Burial customs and beliefs in the royal necropolis of Aigai.” Στο *Heraclès to Alexander* 2011, 93–126, 131–52.
- Kurtz 1975:** D. C. Kurtz. *Athenian White Lekythoi: Patterns and Painters*. Oxford, 1975.
- Kurtz και Boardman 1971:** D. C. Kurtz, J. Boardman. *Greek burial customs*. London, 1971.
- Kurtz και Boardman 1994:** D. C. Kurtz, J. Boardman. *Εθιμα ταφής στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο*. Αθήνα, 1994.
- Kyrieleis 1969:** H. Kyrieleis. *Throne und Klinen*. *JdI* Ergänzungsheft 24. Berlin, 1969.
- Laffineur 1980:** P. Laffineur. “Collection P. Canellopoulos bijoux en or.” *BCH* 104 (1980): 345–57.
- Langdon 2008:** S. Langdon. *Art and Identity in Dark Age Greece 1000–700 B.C.* Cambridge, 2008.
- Latacz κ.ά. 2008:** J. Latacz, Th. Greub, P. Blome, και Α. Wieczorek. *Homer: Der Mythos von Troia in Dichtung und Kunst*. Munich, 2008.
- Laxander 2000:** H. Laxander. *Individuum und Gemeinschaft im Fest. Untersuchungen zu attischen Darstellungen von Festgeschehen im 6. und frühen 5. Jahrhundert v. Chr.* Münster, 2000.
- Lesky 2000:** M. Lesky. *Untersuchungen zur Ikonographie und Bedeutung antiker Waffentänze in Griechenland und Etrurien*. Munich, 2000.
- Levi 1926:** A. Levi. *Le terrecotte figurate del Museo Nazionale di Napoli*. Florence, 1926.
- Lindner 1984:** R. Lindner. *Der Raub der Persephone in der antiken Kunst*. Würzburg, 1984.
- Lippold 1950:** G. Lippold. *Die Griechische Plastik [HdArch III.1]*. Munich, 1950.
- Lissarrague 1980–90:** F. Lissarrague. *Fiches manuscrites d'étude de la collection de vases grecs, italiotes et étrusques du Château–Musée de Boulogne-sur-Mer*. Boulogne-sur-Mer, 1980–90.
- Lissarrague 1990:** F. Lissarrague. *L'autre guerrier. Archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique*. Paris και Rome, 1990.
- Lissarrague 2009:** F. Lissarrague. “Réflexions sur l'image dans la céramique de Grande Grèce.” Στο *Vasi, immagini, collezionismo*, επιμ. G. Sena Chiesa, 209–28. Milan, 2009.
- Loewy 1886:** E. Loewy. “Grabrelief aus Korinth.” *AthMitt* 11 (1886): 150–61.
- Loraux 2002:** N. Loraux. *Οι επιχειρήσεις του Τειρεσία. Το θηλυκό στοιχείο και ο άντρας στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα, 2002.
- Lorimer 1947:** H. L. Lorimer. “The Hoplite Phalanx with special reference to the poems of Archilochus and Tyrtaeus.” *ABSA* 42 (1947): 87–88.
- Lullies 1946–47:** R. Lullies. “Attisch–swartzfigurige Keramik aus dem Kerameikos.” *JdI* 61–62 (1946–47): 55–75.
- Lullies 1982:** R. Lullies. “Abermals: Zur Bedeutung des Kranzes von Armento.” *JdI* 97 (1982): 91–117.
- Mackay 2010:** E. A. Mackay. *Tradition and Originality: A Study of Exekias*. BAR 2092. Oxford, 2010.
- Marangou 1969:** L. Marangou. *Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien*. Tübingen, 1969.
- Marangou 1996:** L. I. Marangou. *Ancient Greek Art: The N. P. Goulandris Collection*. Athens, 1996.
- Marchiandi 2007:** D. Marchiandi. “Kallippos di Aixone, un Ateniese Tiranno di Siracusa e la tomba della sua famiglia al Pireo.” Στο *Atene e l'Occidente. I grandi temi. Atti del Consegno Internazionale (Atene 25–27 maggio 2006)*, επιμ. E. Greco, M. Lombardo, 481–514. Athens, 2007.
- Marek 2000:** C. Marek. “Der höchste, beste, größte, allmächtige Gott.

- Inschriften aus Nordkleinasien." *Epigraphica Anatolica* 32 (2000): 129–46.
- Mattusch** 1996: C. C. Mattusch. *Classical Bronzes: The Art and Craft of Greek and Roman Statuary*. Ithaca, N.Y., 1996.
- McDonald** 1978: M. McDonald. *Terms for Happiness in Euripides*. Hypomnemata 54. Göttingen, 1978.
- McMahon** 1905: R. C. McMahon. "Ἐπιγράφος λήκυθος." *AE* (1905): 37–54.
- Melville Jones** 1986: J. Melville Jones. *A Dictionary of Ancient Greek Coins*. London, 1986.
- Menichetti** 1998: M. Menichetti. "La pyrriche degli eroi: a proposito di un'anfora del pittore dell'epitacordo." *Ostraka* 7 (1998): 71–84.
- Menichetti** 2006: M. Menichetti. "Lo specchio di Hera e gli specchi di Atena su un vaso del Pittore di Dolone." Στο *L'Image antique et son interprétation*, 261–75. Rome, 2006.
- Merkelbach** 1995: R. Merkelbach. *Isis Regina Zeus Sarapis. Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*. Stuttgart και Leipzig, 1995.
- Mertens** 2010: J. R. Mertens. *How to Read Greek Vases*. New York, 2010.
- Mertens-Horn** 1986: M. Mertens-Horn. "Studien zu griechischen Löwenbildern." *RömMitt* 93 (1986): 1–61.
- Mertens-Horn** 1997: M. Mertens-Horn. "Rappresentazioni di scene." Στο *Il Trono Ludovisi e il Trono di Boston*, 95–106.
- Merthen** 2005: C. Merthen. *Beobachtungen zur Ikonographie von Klage und Trauer. Griechische Sepulkralkeramik vom 8. bis 5. Jh. v. Chr.* Διδ. Διατρ. Würzburg, 2005.
- Michailidou** 2008: A. Michailidou, *Weight and value in pre-coinage societies*, vol. 2. *Sidelights on measurement from the Aegean and the Orient*. Meletemata 61. Athens, 2008.
- Mitsos** 1953: M. Th. Mitsos. "Inscriptions from Athens, IV." Στο *Studies Presented to David Moore Robinson on his seventieth birthday*, vol. 2, επιμ. G. E. Mylonas, D. Raymond, 349–52. St. Louis, 1953.
- Möbius** 1968: H. Möbius. *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit*. Munich, 1968.
- Mösch** 2009: V. Mösch. *La villa dei Papiri*. Milan, 2009.
- Mösch-Klinge** 2006: R. Mösch-Klinge. *Die Loutrophoros im Hochzeits- und Begräbnisritual des 5. Jahrhunderts v. Chr. in Athen*. Bern, 2006.
- Moltesen** 1990: M. Moltesen. "Una Nota sul Trono Ludovisi e sul Trono di Boston: La "connection" danese." *Bollettino d'Arte* 64 (1990): 27–46.
- Mommsen** 1997: H. Mommsen. *Exekias I. Die Grabtafeln*. Mainz am Rhein, 1997.
- Moret** 1978: J.-M. Moret. "Le jugement de Paris en Grande-Grèce." *AntK* 21 (1978): 76–98.
- Mugione** 2000: E. Mugione. *Miti della ceramica attica in Occidente. Problemi di trasmissioni iconografiche nelle produzioni italiote*. Tarente, 2000.
- Nagy** 1979: G. Nagy. *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*. Baltimore, 1980.
- Naumann** 1980: F. Naumann. *Antiker Schmuck Vollständiger Katalog der Sammlung und der Sonderausstellung vom 31.5 bis 31.8.80*. Kassel, 1980.
- Neumann** 1965: G. Neumann. *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*. Berlin, 1965.
- Oakley** 1997: J. H. Oakley. *The Achilles painter*. Mainz, 1997.
- Oakley** 2002: J. H. Oakley. "A New Black-Figure Sarpedon." Στο *Essays in Honor of Dietrich von Bothmer*, επιμ. J. Clark και J. Gaunt, 245–48. Amsterdam, 2002.
- Oakley** 2004: J. H. Oakley. *Picturing Death in Classical Athens. The Evidence of the White Lekythoi*. Cambridge, 2004.
- Oakley** 2005: J. H. Oakley. "Bail Oinochoai." Στο *Periklean Athens and its Legacy*, επιμ. J. M. Barringer, J. M. Hurwit, 13–21. Austin, 2005.
- Oakley** 2009: J. H. Oakley. "Οι γυναίκες στις αθηναϊκές τελετουργίες και την ταφική τέχνη." Στο *Καλτσός και Shapiro* (επιμ.) 2009, 335–41.
- Obbink** 2011: D. Obbink. "Poetry and Performance in the Orphic Gold Leaves." Στο *Edmonds* (επιμ.) 2011, 291–309.
- Ohly** 1953: D. Ohly. *Griechische Goldbleche des 8 Jahrhunderts v. Chr.* Berlin, 1953.
- Osborne και Byrne** (επιμ.) 1994: M. J. Osborne, S. G. Byrne, επιμ. A. *Lexicon of Greek Personal Names*. Vol. 2: *Attica*. Oxford, 1994.
- Palagia** 2008: O. Palagia. "The Marble of the Penelope from Persepolis and its Historical Implications." Στο *1st International Conference "Ancient Greece and Ancient Iran: Cross-Cultural Encounters"* (Athens 11–13 November 2006), 223–37. Athens, 2008.
- Palagia** 2011: O. Palagia. "Limestone reliefs with raised hands from Messene." Στο *Sailing to Classical Greece. Papers on Greek art, archaeology and epigraphy presented to Petros Themelis*, επιμ. O. Palagia, H.R. Goette, 62–69. Oxford και Oakville, 2011.
- Papadimitriou** (επιμ.) 2007: N. Papadimitriou, επιμ. *Museum of Cycladic Art. A Brief Guide*. Athens, 2007.
- Papapostolou** 2011: M. Papapostolou. "Honourable death": the honours paid in ancient Sparta to dead war-heroes and mothers dying in child-birth." Στο *Honoring the Dead in the Peloponnese. Proceedings of the conference held at Sparta 23–25 April 2009*, επιμ. H. Cavanagh, W. Cavanagh, και J. Roy, 493–500. CSPS Online Publications 2 (<http://www.nottingham.ac.uk/cspc/open-source/honoring-the-dead.aspx>).
- Papazoglou-Manioudaki, Nafplioti, Musgrave, και Prag** 2010: L. Papazoglou-Manioudaki, A. Nafplioti, J. H. Musgrave, και A. J. N. W. Prag. "Mycenae Revisited, Part 3. The Human Remains from Grave Circle A at Mycenae. Behind the Masks: A Study of the Bones of Study Graves I–V." *ABSA* 105 (2010): 157–224.
- Parker** 1983: R. Parker. *Miasma. Pollution and Purification in ancient Greek religion*. Oxford, 1983.
- Parker** 1995: R. Parker. "Early Orphism." Στο *The Greek World*, επιμ. A. Powell, 483–510. London, 1995.
- Parker** 2000: R. Parker. "Review of Roland Baumgarten, Heilige Wort und Heilige Schrift bei den Griechen. Hieroi Logoi und verwandte Erscheinungen. ScriptOralia 110. Tübingen: Gunther Narr 1998." *BMCR* (2000).

- Parker και Stamatopoulou** 2004: R. Parker, M. Stamatopoulou. "A New Funerary Gold Leaf from Pherai." *AE* 143 (2004): 1–32.
- Pedrina** 2001: M. Pedrina. *I gesti del dolore nella ceramica attica (VI–V secolo a.C.). Per un'analisi della comunicazione non verbale nel mondo greco*. Venice, 2001.
- Peek** 1942: W. Peek. "Attische Inschriften." *AthMitt* 67 (1942): 1–217.
- Peifer** 1989: E. Peifer. *Eidola und andere mit dem Sterben verbundene Flügelwesen in der attischen Vasenmalerei in spätarchaischer und klassischer Zeit*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1989.
- Peschlow-Bindokat** 1972: A. Peschlow-Bindokat. "Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jahrhunderts." *JdI* 87 (1972): 60–157.
- Picón κ.ά** 2007: C. A. Picón κ.ά. *Art of the Classical World in the Metropolitan Museum of Art*. New York, 2007.
- Platz-Horster** 2001: G. Platz-Horster. *Altes Museum. Antiker Goldschmuck. Eine Auswahl der ausgestellten Werke*. Mainz am Rhein, 2001.
- Polojiorghi** 2002: M. Polojiorghi. "Neue Untersuchungen zu einem Grabmal des 4. Jahrhunderts v. Chr." *AthMitt* 117 (2002): 91–114.
- Polojiorghi** 2004: M. Polojiorghi. "Stiere und Löwen in der attischen Grabkunst." *AthMitt* 119 (2004): 239–59.
- Posamentir** 2006: R. Posamentir. *Bemalte attische Grabstelen klassischer Zeit*. Munich, 2006.
- Poursat** 1968: J.–C. Poursat. "Les représentations de danse armée dans la céramique attique." *BCH* 92 (1968): 550–615.
- Pritchett** 1985: W. K. Pritchett. *The Greek State at War*, part 4. Berkeley, 1985.
- Pugliese Carratelli** 2001: G. Pugliese Carratelli. *Le lamine d'oro orfiche: Istruzioni per il viaggio oltremondano degli iniziati greci*. Biblioteca Adelphi 419. Milan, 2001.
- Recke** 2002: M. Recke. *Gewalt und Leid: Das Bild des Krieges bei den Athenern im 6. und 5. Jhr. v. Chr.* Istanbul, 2002.
- Reeder κ.ά.** 1995: E. D. Reeder κ.ά. *Pandora: Women in Classical Greece*. Baltimore, 1995.
- Reilly** 1989: J. Reilly. "Many Brides: Mistress and Maid on Athenian Lekythoi." *Hesperia* 58 (1989): 411–44.
- Reinsberg** 2004: C. Reinsberg. "Der Polyxena–Sarkophag von Çanakkale." Στο *Sepulkral- und Votivdenkmäler östlicher Mittelmeergebiete (7. Jhs. v. Chr. – 1. Jhs. n. Chr.). Akten des internationalen Symposiums Mainz* 2001, επιμ. R. Bol, D. Kreikenbom, 199–217. Möhnese, 2004.
- Reuterswärd** 1980: P. Reuterswärd. *Studien zur Polychromie der Plastik*. Stockholm, 1980.
- Richter** 1904–05: G. M. A. Richter. "The Distribution of Attic Vases." *ABSA* 11 (1904–05): 224–42.
- Richter** 1931: G. M. A. Richter. "An Athenian Vase with the Return of Persephone." *BMMA* 26, no. 10 (1931): 245–48.
- Richter** 1941: G. M. A. Richter. "A Fifth Century Greek Relief." *MetMusBul* 36, no. 3 (1941): 67–70.
- Richter** 1950: G. M. A. Richter. *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*. New Haven, 1950.
- Richter** 1953: G. M. A. Richter. *The Metropolitan Museum of Art: Handbook of the Greek Collection*. Cambridge, 1953.
- Richter** 1954: G. M. A. Richter. *Catalogue of Greek Sculptures*. Cambridge, Mass., 1954.
- Richter** 1961: G. M. A. Richter. *The Archaic Gravestones of Attica*. London, 1961.
- Richter** 1968: G. M. A. Richter. *Korai: Archaic Greek Maidens*. London, 1968.
- Richter και Hall** 1936: G. M. A. Richter, L. F. Hall. *Red-Figured Athenian Vases in the Metropolitan Museum of Art*. New Haven και London, 1936.
- Riedweg** 2005: C. Riedweg. *Pythagoras. His Life, Teaching, and Influence*, μεταφ. S. Rendall με C. Riedweg και A. Schatzmann. Ithaca, N.Y., 2005.
- Riedweg** 2011: C. Riedweg. "Initiation – Death – Underworld: Narrative and Ritual in the Gold Leaves." Στο *Edmonds (επιμ.)* 2011, 219–56.
- Riemann** 1937: H. Riemann. "Archäologische Funde." *AA* (1937): 86–184.
- Robert** 1936: L. Robert. *Collection Froehner*, vol 1: *Inscriptions grecques*. Paris, 1936.
- Roberts** 1978: S. R. Roberts. *The Attic Pyxis*. Chicago, 1978.
- Robertson** 1992: C. M. Robertson. *The Art of Vase-Painting in Classical Athens*. Cambridge, 1992.
- Robinson** 1942: D. M. Robinson. *Excavations at Olynthus XI. Necrolynthia. A Study in Greek Burial Customs and Anthropology*. Baltimore, 1942.
- Roller** 1981: L. E. Roller. "Funeral Games in Greek Art." *AJA* 85 (1981): 107–19.
- Rolley** 1963: C. Rolley. "Autres figurines de terre cuite." Στο *Collection Hélène Stathatos*, vol. 3: *Objects antiques et byzantines*, επιμ. P. Amandry, 115–26. Strasbourg, 1963.
- Rombos** 1988: Th. Rombos. *The iconography of Attic Late Geometric II pottery*. Jonsered, 1988.
- Ruesch** 1911: A. Ruesch. *Guida illustrata al Museo Nazionale di Napoli*. Naples, 1911.
- Sabetai** 2009: V. Sabetai. "Marker Vase or Burnt Offering? The Clay Loutrophoros in Context." Στο *Shapes and Uses of Greek Vases (7th–4th centuries B.C.). Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles (27–29 April 2006)*, επιμ. A. Tsigarida, 291–306. Brussels, 2009.
- Sabetai** 2011: V. Sabetai. "Eros Reigns Supreme: Dionysos' Wedding on a New Krater by the Dinos Painter." Στο *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism*, επιμ. R. Schlesier, 137–60. Berlin και Boston, 2011.
- Salapata** 2006: G. Salapata. "The tripling Serpent in the Art of Laconia and Beyond." *Hesperia* 75 (2006): 547–49.
- Salta** 1991: M. Salta. *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr.* Διδ. Διατρ. Tübingen, 1991.

- Salvo** 2012: I. Salvo. "Sweet revenge. Emotional factors in "prayers for justice." Στο *Unveiling emotions. Sources and methods for the study of emotions in the Greek world*, επιμ. Α. Chaniotis, 235–66. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 52. Stuttgart, 2012.
- Sauvage** 1898: E. Sauvage. *Guide des musées municipaux de Boulogne-sur-Mer*. Boulogne-sur-Mer, 1898.
- Scatozza Hörich** 1985: L. A. Scatozza Hörich. "Ville nel territorio ercolanese." *Cronache Ercolanesi. Bollettino del centro internazionale per lo studio dei papiri ercolanesi* 15 (1985): 131–65.
- Schauenburg** 1958: K. Schauenburg. "Die Totengötter in der unteritalischen Vasenmalerei." *JdI* 73 (1958): 48–78.
- Scheffer** 1987: Ch. Scheffer. *Roman Cinerary Urns in Stockholm Collections*. Stockholm, 1987.
- Schefold** 1978: K. Schefold. *Götter- und Heldensagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst*. Munich, 1978.
- Schefold** 1981: K. Schefold. *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*. Munich, 1981.
- Schefold και Jung** 1989: K. Schefold, F. Jung. *Die Sagen von den Argonauten von Theben und Troia in der klassischen und hellenistischen Kunst*. Munich, 1989.
- Schild-Xenidou** 2008: V. Schild-Xenidou, *Corpus der boiotischen Grab- und Weihreliefs des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr.* Mainz am Rhein 2008.
- Schliemann** 1880: H. Schliemann. *Mycenae. A narrative of researches and discoveries at Mycenae and Tiryns*. New York, 1880.
- Schmaltz** 1970: B. Schmaltz. *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*. Berlin, 1970.
- Schmaltz** 1978: B. Schmaltz. "Zu einer attischen Grabmalbasis des vierten Jahrhunderts v. Chr." *AthMitt* 93 (1978): 83–97.
- Scholl** 1996: A. Scholl. *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*. MDAl(A), 17. Beiheft. Berlin, 1996.
- Scholl** 2007: A. Scholl. "Hades und Elysion – Bilder des Jenseits in der Grabkunst des klassischen Athen." *JdI* 122 (2007): 51–79.
- Schürmann** 1989: W. Schürmann. *Katalog der antiken Terrakotten im badischen Landesmuseum Karlsruhe*. Göteborg, 1989.
- Schulze** 1998: H. Schulze. *Ammen und Pädagogen. Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft*. Mainz, 1998.
- Schwarzmaier** 2011: A. Schwarzmaier. "Grabmonument und Ritualgefäß. Zur Kriegerlutrophore Schliemann in Berlin und Athen." Στο *Keraunia, Beiträge zu Mythos, Kult und Heiligtum in der Antike*, επιμ. O. Pilz, M. Vonderstein, 115–30. Berlin, 2011.
- Schweitzer** 1969: B. Schweitzer. *Die geometrische Kunst Griechenlands*. Cologne, 1969.
- Seaford** 2003: R. Seaford. *Ανταπόδοση και τελετουργία, μετάφ. Β. Λιάπης*. Αθήνα, 2003.
- Segal** 1990: C. Segal. "Dionysos and the Gold Tablets from Pelinna." *GrRByzSt* 31 (1990): 411–19.
- Sevinç** 1996: N. Sevinç. "A new Sarcophagus of Polyxena from the Salvage Excavations at Gümüşçay." *Studia Troica* 6 (1996): 251–64.
- Shapiro** 1989: H. A. Shapiro. *Art and Cult under the Tyrants in Athens*. Mainz 1989.
- Shapiro** 1991: H. A. Shapiro. "The Iconography of Mourning in Athenian Art." *AJA* 95 (1991): 629–56.
- Shapiro** 1993: H. A. Shapiro. *Personifications in Greek Art: The Representation of Abstract Concepts 600–400 BC*. Zurich, 1993.
- Shapiro** 1994: H. A. Shapiro. *Myth into Art, Poet and Painter in Classical Athens*. London, 1994.
- Shapiro** 2000: H. A. Shapiro. "Modest athletes and liberated women." Στο *Not the Classical Ideal: Athens and the Construction of the Other in Greek Art*, επιμ. B. Cohen, 313–37. Leiden, 2000.
- Simon** 1955: E. Simon. "Ixion und die Schlangen." *ÖJh* 42 (1955): 5–16.
- Sinn** 1987: F. Sinn. *Stadtroemische Marmorurnen*. Mainz, 1987.
- Sinn** 1991: F. Sinn. *Die Grabdenkmäler. 1. Reliefs altäre Urnen*. Mainz am Rhein, 1991.
- Smith** 1896: C. H. Smith. *Catalogue of Vases in the British Museum*, vol. 3: *Vases of the Finest Period*. London, 1896.
- Sophocle "Ajax"** 1842: *Tragédies de Sophocle, traduites du grec par M. Artaud*. Paris, 1842.
- Sorel** 2002: R. Sorel. *Ορφείας και Ορφισμός, μεταφ. Η. Νικολούδης*. Αθήνα, 2002.
- Sourvinou-Inwood** 1974: C. Sourvinou-Inwood. "The Boston Relief and the Religion of Locri Epizephyrii." *JHS* 94 (1974): 126–37.
- Sourvinou-Inwood** 1995: C. Sourvinou-Inwood. "Reading" *Greek Death to the End of the Classical Period*. Oxford, 1995.
- Spivey** 1991: N. Spivey. "Greek vases in Etruria." Στο *Looking at Greek Vases*, επιμ. N. Spivey, T. Rasmussen, 131–50. Cambridge, 1991.
- Stampolidis** 1996: N. Chr. Stampolidis. *Eleutherna III.3 Reprisals. Contribution to the study of the customs of the Geometric-Archaic period in Greece*. Rethymnon, 1996.
- Stampolidis (επιμ.)** 2004: N. Chr. Stampolidis, επιμ. *Eleutherna: Polis, Acropolis, Necropolis*. Athens, 2004.
- Stampolidis** 2008: N. Chr. Stampolidis. *Ancient Eleutherna: West Sector*. Athens, 2008.
- Stevens** 1991: S. T. Stevens. "Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice." *Phoenix* 45 (1991): 215–29.
- Straten** 1995: F. T. van Straten. *Hiera Kala: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden, 1995.
- Studniczka** 1915: F. Studniczka. *Die griechische Kunst an Kriegergräbern*. Leipzig και Berlin, 1915.
- Stupperich** 1977: R. Stupperich. *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen*. Διδ Διατρ. Münster, 1977.
- Szabó** 1994: M. Szabó. *Archaic Terracottas of Boeotia*. Rome, 1994.

- Taplin** 2007: O. Taplin. *Pots & Plays. Interactions between Tragedy and Greek Vase-painting in the Fourth Century B.C.* Los Angeles, 2007.
- Taylor** (επιμ.) 2010: J. H. Taylor, επιμ. *Journey through the afterlife. Ancient Egyptian Book of the Dead.* London, 2010.
- The National Museum** 1972: *Treasured Masterpieces of the Metropolitan Museum of Art, an exhibition held at the Tokyo National Museum, 10 Aug.-1 Oct., 1972 and the Kyoto Municipal Museum, 8 Oct.-26 Nov. 1972.* Tokyo, 1972.
- Todisco** 1993: L. Todisco. *Scultura greca del IV secolo.* Milan, 1993.
- Topper** 2010: K. Topper. "Maidens, fillies and the death of Medusa on a seventh-century pithos." *JHS* 130 (2010): 109–19.
- Touchefeu-Meynier** 1968: O. Touchefeu-Meynier. *Thèmes odysseens dans l'art antique.* Paris, 1968.
- Trendall** 1967: A. D. Trendall. *The Red-figured Vases of Lucania, Campania and Sicily.* Oxford, 1967.
- Trendall** 1970–83: A. D. Trendall. *The Red-figured Vases of Lucania, Campania and Sicily Supplement.* London, 1970–83.
- Trendall** 1974: A. D. Trendall. *Early South Italian vase painting.* Mainz, 1974.
- Trendall και Cambitoglou** 1978: A. D. Trendall, A. Cambitoglou. *Red figured Vases of Apulia*, vol. 1. Oxford, 1978.
- Triantafyllou και Bessios** 2005: S. Triantafyllou, M. Bessios, "A mass burial at fourth century BC Pydna, Macedonia, Greece: evidence for slavery?" *Antiquity* 79 (2005) (<http://antiquity.ac.uk/projgall/triantaphyllou/>).
- Trumpf-Lyritzaki** 1969: M. Trumpf-Lyritzaki. *Griechische Figurenvasen des Reichen Stils und der späten Klassik.* Bonn, 1969.
- Tsantsanoglou και Παράσσογλου** 1987: K. Tsantsanoglou, G.M. Παράσσογλου. "Two gold lamellae from Thessaly." *Ελληνικά* 38, no. 1 (1987): 3–16.
- Tsigarida** 2010: B. Tsigarida. "A new gold myrtle wreath from Central Macedonia in the Collection of the Archaeological Museum of Thessaloniki." *ABSA* 105 (2010): 305–15.
- Tzifopoulos** 2010: Y. Tzifopoulos. "Paradise Earned": the Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete. Center for Hellenic Studies, Hellenic Series 23. Washington, D.C., και Cambridge, Mass., 2010.
- Van den Driessche** 1973: B. Van den Driessche. "Fragments d'un loutrophore à figures rouges illustrant une Amazonomachie." *RAArtLouvain* 6 (1973): 19–37.
- Vanderpool** 1957: E. Vanderpool. "News Letter from Greece." *AJA* 61 (1957): 281–85.
- Vanderpool** 1969: E. Vanderpool. "Three prize vases." *ΑΔ* 24 Μελέτες (1969): 1–5.
- Vaquerizo και Noguera** 1997: D. Vaquerizo, J. M. Noguera. *La decoración escultórica de la villa romana de El Ruedo (Almedinilla, Córdoba): decoración escultórica e interpretación.* Murcia, 1997.
- Vedder** 1985: U. Vedder. *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs. v. Chr.* Frankfurt am Main, New York, Lang, 1985.
- Verbruggen** 1981: H. Verbruggen. *Le Zeus Crétois.* Collection d'Études Mythologiques. Paris, 1981.
- Vermeule** 1968: C. C. Vermeule. "The Basel Dog: A Vindication." *AJA* 72 (1968): 95–101.
- Vermeule** 1972: C. C. Vermeule. "Greek Funerary Animals. 450–300 BC." *AJA* 76 (1972): 49–59.
- Vermeule** 1979: E. Vermeule. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry.* Sather Classical Lectures 46. Berkeley και London, 1979.
- Vierneisel-Schlörb** 1988: B. Vierneisel-Schlörb. *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen*, vol. 3: *Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs.* Munich, 1988.
- Vlachou** 2012: V. Vlachou. "Death and Burial in the Greek World." In *ThesCRA VIII* (2012): 364–84.
- Vorster** 1983: C. Vorster. *Griechische Kinderstatuen.* Cologne, 1983.
- von Sybel** 1881: L. von Sybel. *Katalog der Skulpturen zu Athen.* Marburg, 1881.
- Walter-Karydi** 2008: E. Walter-Karydi. "Bronzes pariens et imagerie cycladique du Haut archaïsme." *BCH Suppl.* 48 (2008): 21–54.
- Walters** 1893: H. B. Walters. *Catalogue of Vases in the British Museum*, vol. 2: *Black-figured Vases.* London, 1893.
- Walters** 1896: H. B. Walters. *Catalogue of Vases in the British Museum*, vol. 4: *Vases of the Latest Period.* London, 1896.
- Walters** 1899: H. B. Walters. *Catalogue of the bronzes, Greek, Roman, and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum.* London, 1899.
- Weisshäupl** 1890: R. Weisshäupl. "Attische Grablekythos." *AthMitt* 15 (1890): 40–63.
- Wegener** 1985: S. Wegener. *Funktion und Bedeutung landschaftlicher Elemente in der griechischen Reliefkunst archaischer bis hellenistischer Zeit.* Frankfurt am Main, Bern, New York, 1985.
- Werth** 2006: N. Werth. *Hekate. Untersuchungen zur dreigestaltigen Göttin.* Hamburg, 2006.
- Willemsen** 1959: F. Willemsen *Die Löwenkopf-Wasserspeier vom Dach des Zeustempels*, Olympische Forschungen IV. Berlin, 1959.
- Willemsen** 1977: F. Willemsen. "Zu den Lakedämoniergräbern im Kerameikos." *AthMitt* 92 (1977): 115–57.
- Williams Reeder** 1978: E. Williams Reeder. "Figurine Vases from

the Athenian Agora.” *Hesperia* 47 (1978): 356–401.

Winkler 1999: H. Winkler. *Lutrophorie. Ein Hochzeitskult auf attischen Vasenbildern*. Freiburg, 1999.

Winter 1903: F. Winter. *Die Typen der figürlichen Terrakotten*, vols. 1 and 2. Berlin και Stuttgart, 1903.

Wolters 1896: P. Wolters. “Ein griechischer Bestattungsbrauch.” *AthMitt* 21 (1896): 367–71.

Woodford 1980: S. Woodford. *Exemplum Virtutis: A Study of Herakles in Athens in the second half of the fifth century B.C.* Διδ. Διατρ. Ann Arbor, 1980.

Woodford 1994: S. Woodford. “Palamedes seeks revenge.” *JHS* 114 (1994): 164–69.

Woodford 2003: S. Woodford. *Images of Myths in Classical Antiquity*. London, 2003.

Woysch-Méautis 1982: D. Woysch-Méautis. *La représentation*

des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVe siècle av. J.-C. Cahiers d'archéologie romande 21. Lausanne, 1982.

Xagorari 1996: M. Xagorari. *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten, figürliche plastische Beigaben aus geschlossenen Grabfunden Attikas und Euböas des 10. bis 7. Jhs. v. Chr.* Mainz, 1996.

Zahn 1929: R. Zahn. *Sammlung Baurat Schiller, Berlin: Werke antiker Kleinkunst, Goldschmuck, Gläser, Tonfiguren, Tongefässe*. Berlin, 1929.

Zanker 1965: P. Zanker. *Wandel der Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei*. Bonn, 1965.

Züchner 1942: W. Züchner. *Griechische Klappspiegel: Untersuchungen zu Typologie und Stil*. JdI-Ergh. 14. Berlin, 1942.

Zuntz 1971: G. Zuntz. *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*. Oxford, 1971.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΛΗΜΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Τα πνευματικά δικαιώματα όλων των φωτογραφιών που έχουν χρησιμοποιηθεί στα λήμματα του καταλόγου ανήκουν στα ιδρύματα που παρέχουν τις φωτογραφίες, όπως δηλώνεται σε κάθε λήμμα.

Επί πλέον δικαιώματα έχουν ως εξής:

Ηλίας Ηλιάδης (αρ. κατ. 60: Λ806, Λ957, Λ966, Λ3173)

Σωκράτης Μαυρομάτης (αρ. κατ. 13, 21, 43)

Ειρήνη Μίαρη (αρ. κατ. 7, 10–12, 14, 15, 17–20, 22, 26, 30–33, 41, 42, 47–54, 56, 57, 59, 62, 63, 67, 72, 73, 75, 80, 83, 85, 86, 88, 93–95, 100)

Γιάννης Πατρικιάνος (αρ. κατ. 55)

Βασίλης Σταματόπουλος (αρ. κατ. 44)

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος (αρ. κατ. 96, 97, 103, 105, 106)

Γιώργος Φαφαλής (αρ. κατ. 26 ανάπτυγμα, 87)

Φωτογραφικό Αρχείο Ανασκαφών Ελευθέρας (αρ. κατ. 60: Λ3876)

Ζαμπέλα Χρόνη (αρ. κατ. 61)

Philippe Beurtheret (αρ. κατ. 5)

Luigi Spina (αρ. κατ. 90, 110)

Andreas F. Voegelin (αρ. κατ. 3, 84)

